

Grzegorz Franczak

## *Polotia recepta*

### Mapa Księstwa Połockiego – teksty i preteksty sporu o władzę

#### Abstract

***Polotia recepta*. A Map of the Principality of Polatsk: Texts and Pretexts of the Power Dispute**

This study discusses an important aspect of a political message conveyed by Stanisław Pachołowiecki's map, published in 1580 by G.B. Cavalieri's printing house in Rome as part of *The Atlas of the Principality of Polatsk – Descriptio Ducatus Polocensis*. The message in question is one of the paratexts, presenting a detailed historical note on Polatsk and the Principality. The main goal of the study is to prove a double hypothesis, first that the note on Polatsk was a key argument legitimising the rule of Stephen Báthory – contested by Tsar Ivan the Terrible – not only over the small territory under dispute but over the whole Great Duchy of Lithuania and the Polish-Lithuanian Commonwealth, and second, that the decision to aim the first Polish-Lithuanian military offensive in the 1577–1582 war at Polatsk was motivated by political rather than military or strategic considerations.

In section I, preliminary assumptions, theses and research methods are presented. Then, in section II, the context of the propaganda campaign, as Pachołowiecki's map ideological framework, is introduced. This is followed by a critical analysis of the historical note, based on Polish and Ruthenian-Lithuanian sources (III.1). The next section (III.2) demonstrates that Polatsk held a central place in the Muscovite political discourse. Having proclaimed himself a heir to the throne of the Great Duchy and to the crown of Poland, Ivan the Terrible seized the land of Polatsk, and the efficient Muscovite diplomacy started to assert the tsar's alleged dynastic claim to Lithuania and Poland. In this way, the manipulated history of the "recovered Polatsk", *Polotia recepta*, argued to be a historical part of Lithuania, can be seen as a reply to the Muscovite discourse of power drawing on dynastic claims to a non-existent duchy, and the key matter is the legitimisation of elective monarchy as opposed to hereditary one. Having discussed the theatrical and iconic form of the Polish triumph over Ivan the Terrible (III.3), the author highlights the long life of the political myth of the Polatsk statehood and its significance for today's Belarusian identity discourse.

TERMINUS

t. 23 (2021)

z. 2 (59)

s. 97–133

www.ejournals.eu/

Terminus

#### Keywords

Stanisław Pachołowiecki, *Descriptio Ducatus Polocensis*, Renaissance cartography, Polish-Lithuanian Commonwealth, Muscovy

## I. Prolog

W swej popularnej książce o tym, jak kłamać za pomocą map, Mark Monmonier oferuje przewrotną receptę na powołanie do życia nowego państwa:

Jeśli two wielkie księstwo czy terytorium plemienne zda się sfatygowane, zużyte i postrzępione na brzegach, po prostu weź kartkę papieru, nanieś nań nieco miast, dróg i cech ukształtowania terenu, obrysuj grubą, wyraźną kreską jak największe, odpowiadające twoim roszczeniom terytorium, pokoloruj je, dodaj nazwę [...] – oto jesteś przywódcą nowego, suwerennego, niezależnego państwa. Gdyby ktokolwiek w to wątpił, wskaż palcem mapę. Twoje nowe państwo jest nie tylko na papierze. Jest na mapie – więc musi istnieć naprawdę<sup>1</sup>.

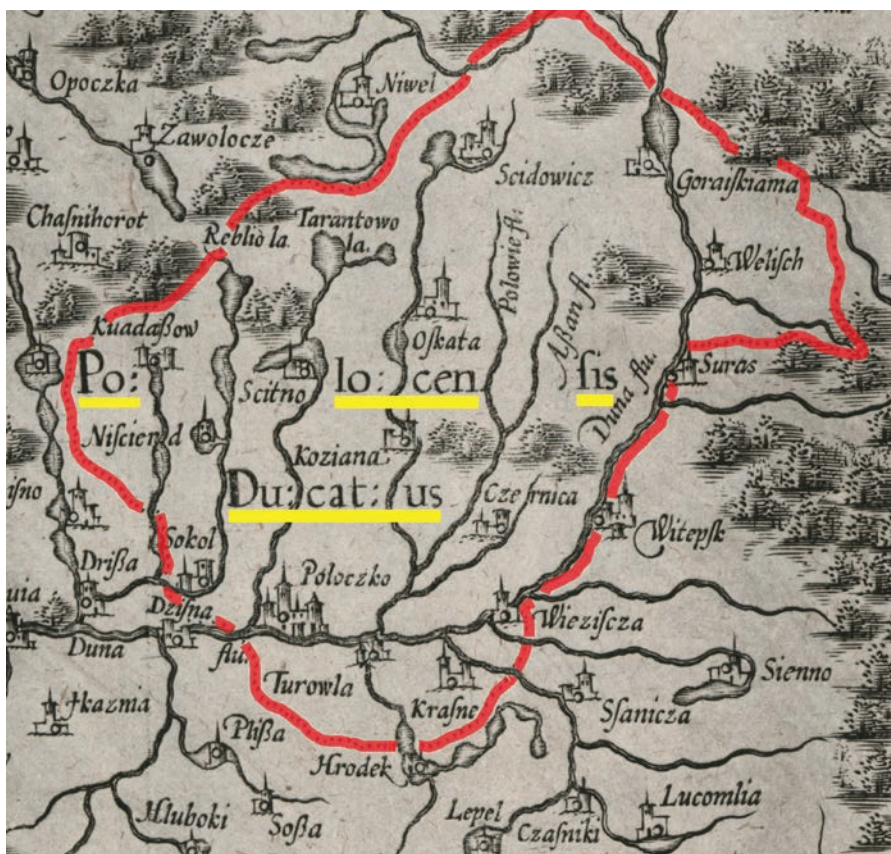
Wedle takiej właśnie recepty postąpili mocodawcy i twórcy bezprecedensowego we wschodniej Europie propagandowego przedsięwzięcia: kartograficznego epinicjonu *Atlas Księstwa Połockiego* Stanisława Pacholowieckiego z 1580 roku<sup>2</sup>. Wykorzystując nowatorskie mass medium, jakim była drukowana mapa, nie tyle „odwzorowali” czy „reprezentowali” oni zdobycze wyprawy połockiej Stefana Batorego z 1579 roku, co raczej stworzyli, powołali do momentalnego, papierowego, a przy tym niezwykle trwałego istnienia pewne nowe, choć zarazem stare, dawno nieaktualne państwo, zwane Księstwem Połockim. Zrobili to zaś w odpowiedzi na zaborczy dyskurs władzy cara Iwana Groźnego, a zarazem w uzasadnieniu dokonanej właśnie agresji na wschodniego sąsiada, pod hasłem „rekuperowania” zajętych kilkanaście lat wcześniej przez Moskwę „historycznych ziem” Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jak się przekonamy, odpowiednio zmanipulowana przez nadawców mapy historia „odzyskanego” Połocka – *Polotia recepta* – „historycznie” należnego Litwie, stanowi odpowiedź na współczesny im moskiewski dyskurs władzy, bazujący na wywodzie dziedzicznych praw do dawno nieistniejącego księstwa. Paradoksalnie to car Iwan Groźny, wskrzeszając

---

<sup>1</sup> „If your grand duchy or tribal area seems tired, run-down, and frayed at the edges, simply take a sheet of paper, plot some cities, roads, and physical features, draw a heavy, distinct boundary around as much territory as you can claim, colour it in, add a name [...]: you are now the leader of a new, sovereign, autonomous country. Should anyone doubt it, merely point to the map. Not only is your new state on paper, it's on a map, so it must be real” (M. Monmonier, *How to Lie with Maps*, Chicago 1991, s. 45). W najnowszym wydaniu (Chicago 2018, s. 102) autor przepisuje cytowany fragment w czasie przeszłym, odnosząc go tylko do dawnej kartografii, dodając jednak uwagę: „Today's would-be sovereign could do the same with graphics software”. O ile nie zaznaczono inaczej, przekłady w niniejszym tekście są mojego autorstwa.

<sup>2</sup> Tytuł *Atlas Księstwa Połockiego* nadał korpusowi kartograficznemu Stanisława Pacholowieckiego Jakub Niedźwiedz w artykule: *Atlas Księstwa Połockiego – wprowadzenie*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 8–9. Tenże uczyony zaproponował również termin „epinicjon kartograficzny”: zob. *idem*, *Atlas Księstwa Połockiego Stanisława Pacholowieckiego (1580): propaganda, genologia i tworzenie wiedzy geograficznej*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 131–138.

tytularnie Księstwo Połockie, sprawił, że gościło ono – za pośrednictwem map Stanisława Pacholowieckiego i Macieja Strubicza, mocą inercyjnej transmisji wiedzy kartograficznej – w atlasach Gerarda Mercatora aż po lata trzydzieste XVII wieku (zob. il. 1 i 2)<sup>3</sup>.



Il. 1. Fragment mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego, Inflant i Moskwy Macieja Strubicza: zaznaczono wykropkowane na mapie granice Księstwa Połockiego (M. Strubicz, *Magni Ducatus Lithuaniae, Livoniae et Moscoviae descriptio*, w: M. Kromer, *Polonia, sive de origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*, Köln: Arnold Mylius, 1589. Kolekcja dr. Tomasza Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, sygn. TN 2456, za uprzejmą zgodą Muzeum)

<sup>3</sup> Filiacją map zależnych od mapy Księstwa Połockiego S. Pacholowieckiego zajmuję się w artykule: G. Franczak, *Filologia mapy. Badanie dawnej kartografii metodą krytyki tekstu na przykładzie toponomii mapy Księstwa Połockiego S. Pacholowieckiego z 1580 roku*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 193–252.



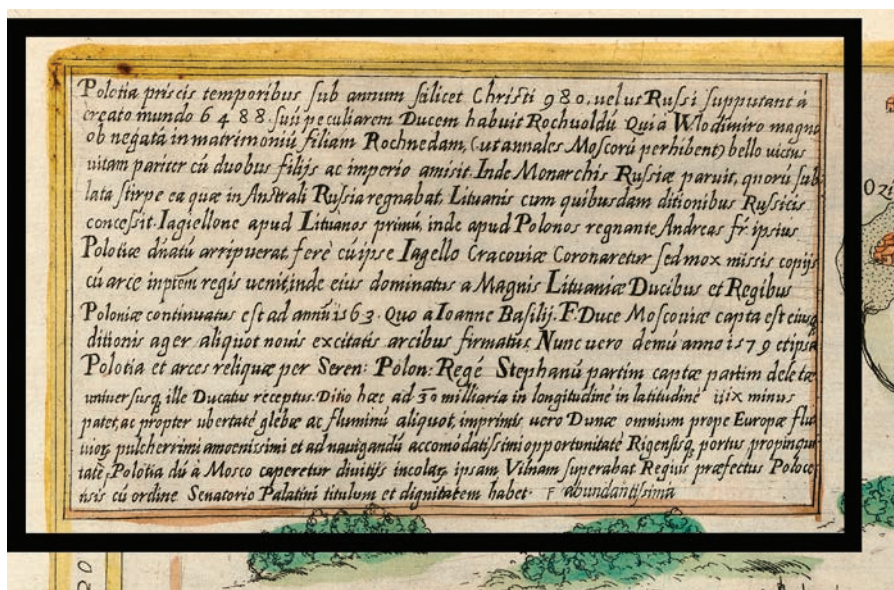
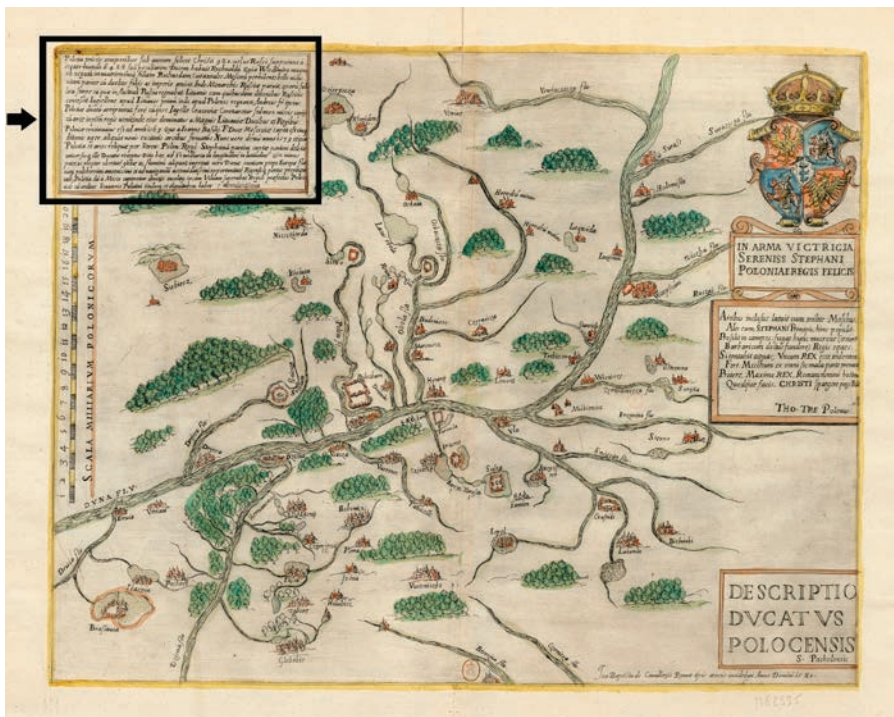
Il. 2. Fragment mapy Gerarda Mercatora: Księstwo Połockie (G. Mercator, *Lithuania*, w: *Atlas sive Cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura*, Duisburg: Albertus Busius, 1595, tab. XXVII. Kolekcja dr. Tomasza Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, sygn. TN 1127, za uprzejmą zgodą Muzeum)

### I.1. Przedmiot badań

Przedmiotem rozważań uczynię tu pewien istotny element propagandowego przekazu jednego spośród ośmiu sztychów autorstwa Stanisława Pachołowieckiego, wrytowanych i odbitych w rzymskiej oficynie Giovanniego Battisty Cavalieriego w 1580 roku, a składających się na *Atlas Księstwa Połockiego* – mapy *Descriptio Ducatus Polocensis* (*Opisanie Księstwa Połockiego*)<sup>4</sup>. W centrum tych rozważań znajdzie się jeden z paratekstów, będący elementem „perymapy” (*perimap*)<sup>5</sup>: obszerna legenda zawierająca notę historyczną, swoisty „biogram” Połocka i Księstwa, umieszczony w kartuszu w lewym górnym rogu mapy (zob. il. 3a–b). Takie umiejscowienie nadaje interpretowanemu tu tekstowi szczególną rangę: zgodnie z „naturalnym” porządkiem

<sup>4</sup> Atlasowi połockiemu poświęcone są artykuły czterech autorów – Grzegorza Franczaka, Kazimierza Kozyca, Karola Łopateckiego i Jakuba Niedźwiedzia – opracowujących go w ramach projektu *Zwiazki literatury polskiej i kartografii w XVI – I poł. XVII w.*, opublikowane w kolejnych zeszytach „Terminus” 19 (2017): z. 1 (42), z. 3 (44) i z. 4 (45). Na potrzeby niniejszego studium korzystam z egzemplarza *Descriptio Ducatus Polocensis* ze zbiorów Bibliothèque nationale de France w Paryżu, kolekcja Lallemand de Betz, sygn. 7454.

<sup>5</sup> Zob. D. Wood, *Rethinking the Power of Maps*, New York 2010, s. 97.



Il. 3a–b. Stanisław Pacholowiecki, *Descriptio Ducatus Polocensis*, Roma: Giovanni Battista Cavalieri, 1580: położenie noty historycznej Połocka na mapie Księstwa (Bibliothèque nationale de France, sygn. VX-48-FOL 198–199, za uprzejmą zgodą Biblioteki)

lektury, odbiorca, objawszy wzrokiem obraz anonimowego i nierozpoznawalnego przed lekturą objaśnień terytorium, właśnie od góry i od lewej rozpocznie odczytywanie perytekstów. Wraz z widniejącym po przekątnej tytułem mapy, a także z umieszczonym w prawym górnym rogu stemmatem Tomasza Tretera na herb Rzeczypospolitej i Batorego, współgrając z ukształtowaniem językowym toponimii oraz z charakterystycznymi przemilczeniami w samej treści kartograficznej, nota o Połocku funduje bowiem spójny, perswazyjny, ideologiczny dyskurs<sup>6</sup>. Więcej: stanowi naczelną argument w tekście sporu, jakim jest *Descriptio Ducatus Polocensis* – argument z dziedziny polityki historycznej, legitymizujący kontestowaną przez cara władzę Stefana Batorego nie tylko nad niewielkim spornym terytorium, ale nad całym Wielkim Księstwem Litewskim i połączoną z nim unią Polską<sup>7</sup>.

## I.2. Teza, proceder

Na początku lat sześćdziesiątych XVI wieku Połock zajął centralne miejsce w moskiewskim dyskursie władzy. Car Iwan Groźny, na podstawie zredagowanych niewiele wcześniej w państwie moskiewskim dokumentów kronikarskich i genealogicznych, uznał za obowiązujący jeden z rodowodów wielkich książąt litewskich, wywodzący ich od połockich Rurykowiczów. Pozwoliło mu to, jako potomkowi Włodzimierza Wielkiego w głównej, kijowskiej, a następnie włodzimierskiej linii rodu, uznać się w prawie do stolca wielkoksiążęcego i do polskiej korony. Wkrótce też, w lutym 1563 roku, Groźny zajął Połoczyznę, obległ i opanował jej stolicę, a sprawnie działająca moskiewska dyplomacja jęła podnosić na arenie międzynarodowej niezbywalne, dynastyczne prawa moskiewskiego cara do władzy nad Litwą i Polską.

<sup>6</sup> Wagę tytułu i toponimii podkreśla najdobitniej Christian Jacob. W rozdziale swej kanonicznej monografii zatytułowanej *Maps & Writing* zauważa on m.in., że tytuł mapy „programuje jej lekturę” i stanowi „autorytatywne twierdzenie, podkreślające dominację konwencji społecznej nad procesem rozpoznania i identyfikacji” (Ch. Jacob, *The Sovereign Map: Theoretical Approaches in Cartography Throughout History*, Chicago 2006, s. 192, 198). A propos toponimii, rozumianej jako akt onomaturgiczny, stwierdza z kolei: „To the acts of delimitation and the division of space are necessarily added naming, with its etiological, mythic, and ritual implications, and its political and juridical consequences [...]. The toponym is thus a signature, a claim of precedence and of symbolic ownership” (*ibidem*, s. 203, 205).

<sup>7</sup> Kwestia moskiewskich pretensji do polskiego tronu, uzasadnianych, jak zobaczymy w dalszej części naszych rozważań, rzekomymi prawami dynastycznymi Rurykowiczów do schedy po Jagiellonach, doczekała się wielu opracowań: uwagę badaczy zaprzętała również kandydatura moskiewska w czasie polskich bezkrólewii. Z ważniejszych prac zob.: Б.Н. Флоря, *Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в.*, Москва 1978, s. 32–119 (relacje polsko-moskiewskie od lat sześćdziesiątych XVI stulecia po drugie bezkrólewie w roku 1576) i H. Grala, *Rzeczpospolita wobec pretensji Moskwy/Rosji do ziem ruskich*, w: *O ziemię naszą, nie waszą. Ideowe aspekty procesów narodotwórczych w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. Ł. Adamski, Warszawa 2017, s. 19–58. Szczegółowe studia: B.N. Floria, *Rosyjska kandydatura na tron polski u schyłku XVI wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 16 (1971), s. 85–95; W. Weintraub, *Ivan the Terrible as the Gentry's Candidate for the Polish Throne: A Study in Political Mentality*, „Cross Currents: A Yearbook of Central European Culture” 1 (1982), s. 45–54; Л.А. Дербов, *К вопросу о кандидатуре Ивана IV на польский престол в 1572–1576 гг.*, „Ученые записки Саратовского университета” 39 (1954), s. 176–217.

Mając na uwadze tę mitotwórczą – w sferze mitologii politycznej – rolę Połocka, postaram się udowodnić następującą tezę: wbrew oficjalnym deklaracjom królewskim decyzja skierowania pierwszej polsko-litewskiej ofensywy w wojnie lat 1577–1582 właśnie na Połock nie była motywowana wyłącznie względami wojskowo-strategicznymi. Była to bowiem decyzja o dalekosiężnych skutkach politycznych, które stratedzy miary Batorego i kanclerza Jana Zamojskiego z pewnością umieli przewidzieć. Zajęcie, czy raczej „odzyskanie” Połocka nie było jedynie faktem militarnym i administracyjnym: stanowiło to również – a sądzę nawet, że przede wszystkim – doniosły fakt polityczny i propagandowy<sup>8</sup>.

Przedstawiwszy kontekst akcji propagandowej, której tekstem jest mapa Pacholowieckiego, poddam krytycznej lekturze notę historyczną, wydobywając zeń preteksty składające się na jej przekaz. Zajmę się następnie pretekstem moskiewskim, wobec którego nota sytuuje się jako tekst sporu. Traktuję tu mapę, zgodnie z założeniami prawodawców kartografii krytycznej, jako redeskrpcję świata – nie zaś jego reprezentację – powstałą w ramach określonych praktyk kulturowych i funkcjonującą w kontekście Foucaultowskiej wiedzy-władzy (*pouvoir-savoir*) w działaniu, a także jako językowo-ikoniczny performatyw, zdolny powołać do życia na przykład „życzeniowe państwo” o określonym kształcie i przymiotach<sup>9</sup>. Interesować mnie będzie nieprzezroczystość tekstu kartograficznego<sup>10</sup>, innymi słowy: to, o czym i w jaki sposób analizowana mapa mówi, a o czym, jak i w jakim celu milczy. Propagandowy ukryty program jej nadawców<sup>11</sup> jest bowiem ogniwem w procesie wywłaszczania Połocka z jego państwowotwórczej roli w dziejach Rusi – z perspektywy

<sup>8</sup> Należy przy tym pamiętać, że w *pacta conventa*, które podpisał w Medgyes 16 lutego 1576 roku, Batory zobowiązał się m.in. właśnie do odzyskania terytoriów utraconych na rzecz Moskwy.

<sup>9</sup> Zob. J.B. Harley, *The New Nature of Maps: Essays in the History of Cartography*, ed. by P. Laxton, Baltimore 2001, s. 35: „Far from holding up a simple mirror of nature that is true or false, maps re-describe the world – like any other document – in terms of relations of power and of cultural practices, preferences and priorities”. *Ibidem*, s. 112: „Compilation, generalization, classification, formation into hierarchies, and standardization of geographic data, far from being mere neutral technical activities, involve power-knowledge relations at work” (podkr. G.F.). Zob. Ch. Jacob, *The Sovereign Map...*, s. 23: „Mapping is a speculative process in which the graphic mechanism attests to the symbolic violence inherent in every model, that is, to the transformation of real space into a figure ruled by laws of reason and abstraction, of the conquering appropriation of reality by means of its simulacrum”. O mapie jako performatywie zob. m.in.: D. Wood, *Rethinking the Power...*, s. 31: „The ability of the map to [...] perform the shape of statehood”; Ch. Jacob, *The Sovereign Map...*, s. 273: „The map has, above all, a performative effect. [...] [It] is blessed with a presumption of reality because it conveys an image of and knowledge about the world that are socially constituted and validated through a consensus and a tradition, through widespread use, the institutional status of its producers, and perhaps, too, the prestige of those who order its production or those to whom it is dedicated”.

<sup>10</sup> Zob. Ch. Jacob, *The Sovereign Map...*, s. xiv: „A map is transparent to its meanings, to the information it delivers. Opacity occurs when this semiotic power fails”.

<sup>11</sup> Zob. J.B. Harley, *The New Nature of Maps...*, s. 45: „A hidden agenda has to be teased out from between the lines of the map. [...] Instead of picking up social messages that the map emphasizes, we must search for what it de-emphasizes; not so much what the map shows, as what it omits. Interpretation becomes a search for silences”.

litewsko-, moskiewsko-, wreszcie, w analizowanym przypadku, polskocentrycznej. Postaram się zatem pokazać, że *Descriptio Ducatus Polocensis*, w dużej mierze za sprawą legendy z notą o historii Połocka, to retorycznie zorganizowany, dezawuujący konkurencyjne narracje akt zawłaszczenia terytorium. Za analogię mogłyby zaś posłużyć dekonstruowane przez Briana Harleya angielskie mapy kolonii w Ameryce Północnej – owe „teksty kultury, zawłaszczające terytorium, propagujące społeczną ewangelię i służące jej umocnieniu”<sup>12</sup>.

## II. Kontekst

Nowatorski cykl kartograficzny Pachołowieckiego stanowił część zmasowanej akcji propagandowej. Z lokalnego konfliktu na północno-wschodnich rubieżach Europy, który był zaledwie wstępem do decydującej rozgrywki w wojnach o Inflanty, czyli o *dominium Maris Baltici*, uczyniła ona wydarzenie wagi ogólnoeuropejskiej. Królewska kancelaria, pod kierownictwem jednego z najświetlejszych ówczesnych mężów stanu, kanclerza wielkiego Jana Zamojskiego, odgrywała rolę „wojennego biura prasowego”<sup>13</sup>. Przygotowywane przez nią królewskie edykty i sprawozdania były natychmiast publikowane w towarzyszącej taborom drukarni Walentego Łapki, pod krakowskim lub warszawskim adresem wydawniczym oficjalnego drukarza królewskiego, Mikołaja Szarfenbergera<sup>14</sup>. Zredagowane po łacinie i szeroko rozprowadzane, były następnie masowo przedrukowywane w postaci pism ulotnych, a także tłumaczone – przede wszystkim na niemiecki, ale sporadycznie również na czeski, włoski, francuski, a nawet angielski. Połock co prawda nie po raz pierwszy trafiał na pierwsze strony gazet: głośnym echem odbiło się w Europie zdobycie miasta 15 lutego 1563 roku przez wojska Iwana Groźnego i rzeź jego mieszkańców<sup>15</sup>. Tym razem jednak – czyli w 1579 i 1580 roku – nad treścią publikacji czuwał zinstytucjonalizowany,

<sup>12</sup> „They are all cultural texts taking possession of the land. All proclaim a social gospel and serve to reinforce it” (J.B. Harley, *The New Nature of Maps...*, s. 45).

<sup>13</sup> Według określenia Juliusza Nowaka-Dłużewskiego, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Pierwsi królowie elekcyjni*, Warszawa 1969, s. 231.

<sup>14</sup> O machinie propagandowej Batorego, rekonstruując pieczołowicie chronologię jej działań oraz zaangażowaną w tworzenie i dystrybucję (dez)informacji sieć powiązań (*human network*), pisze obszernie J. Niedźwiedź, *Polska szesnastowieczna propaganda wojenna w działaniu: przypadek Atlasu Księstwa Połockiego (1580)*, „Terminus” 19 (2017), z. 3 (44), s. 477–510, a także *idem*, *Poeta i mapa. Jan Kochanowski a kartografia XVI wieku*, Kraków 2019, s. 173–197. Zob. również analizę poetyckich epinikonów połockich Jana Kochanowskiego (łacińskiej *De expugnatione Polottei ode* oraz polskiej pieśni *O wzięciu Połocka*, obu opublikowanych drukiem w 1580 r.), *ibidem*, s. 198–251. Zob. też: R. Krzywy, „Chcesz być groźnym, a uciekasz...”. *Nad komentarzem do epinikonów moskiewskich Jana Kochanowskiego*, „Pamiętnik Literacki” 104 (2013), s. 185–194.

<sup>15</sup> Znanych jest dziesięć takich druków, w tym siedem po niemiecku (K. Zawadzki, *Gazety ulotne polskie i Polski dotyczące XVI–XVIII wieku. Bibliografia*, t. 1: 1514–1661, Wrocław 1977, poz. 55 i 59–64), jeden łaciński (*ibidem*, poz. 56), jeden czeski (*ibidem*, poz. 57) i jeden francuski (*ibidem*, poz. 58).



kształtujący świadomą politykę informacyjną podmiot. Pierwszy oficjalny tekst, wydrukowany 12 lipca 1579 roku w oficynie Łapki, to łaciński edykt, w którym król objaśniał skoncentrowanej w Świrze wielonarodowej armii przyczyny podjęcia wojny zaczepnej przeciw Iwanowi Groźnemu. Dokument ten przełożono natychmiast, jak świadczy oficjalny historiograf wypraw batoriańskich Reinhold Heidenstein, na polski, węgierski i niemiecki<sup>16</sup>.

Najważniejszy z perspektywy międzynarodowego nagłośnienia wydarzeń jest edykt wydrukowany, jak przekonująco dowodzi Jakub Niedźwiedź, w pierwszych dniach września, zaraz po kapitulacji Połocka, a podpisany przez króla datą 31 sierpnia 1579<sup>17</sup>. Za jego pierwsze wydanie uznają druk sygnowany krakowskim adresem Szarfenbergera zatytułowany *Edictum regium de supplicationibus ob rem bene adversus Moschum gestam* (Edykt królewski o dziękowaniu za szczęśliwe powodzenie wojny z [wielkim księciem] moskiewskim)<sup>18</sup>. Jeszcze przed końcem 1579 roku ów oficjalny komunikat przedrukowano czterokrotnie w wersji łacińskiej, a także przełożono na

<sup>16</sup> Zob. R. Heidenstein, *Pamiętniki wojny moskiewskiej w 6 księgach*, przeł. J. Czubek, Lwów 1894, s. 44–45: „Żeby świat cały nie tylko samą wojnę, ale i powody do niej uważał za słuszne, ogłosił manifest po łacinie pierwotnie napisany, następnie zaś przełożony na język polski, węgierski i niemiecki, gdyż z tych trzech głównie narodów składało się wojsko”. Tekst oryginału: R. Heidenstein, *De bello Moscovitico commentarium libri sex*, Kraków: Drukarnia Łazarzowa, 1584, s. 43: „[cum] non bellum modo, sed causam etiam belli omnibus probatam vellet, edictum, latine prius scriptum inque Polonicam, Ungaricam et Germanicam linguam translatum, quod ex iis fere gentibus exercitus constabat, proponit”. Nie zachowało się pierwsze wydanie tego edyktu, znanego jako *Edictum Regium Svirensse ad milites, ex quo causae suscepti in magnum Moschoviae ducem belli cognoscuntur* (Królewski Edykt świrski do żołnierzy, z którego poznać można przyczyny podjęcia wojny przeciw wielkiemu księciu moskiewskiemu). Ukazał się on ponownie dopiero po zakończeniu kampanii połockiej (po 6 października, kiedy to poddała się twierdza moskiewska Susza) wraz z dwoma innymi dokumentami: *Edictum Regium Svirensse ad milites, ex quo causae suscepti in magnum Moschoviae ducem belli cognoscuntur*. *Edictum regium de supplicationibus ob captam Polotiam. Rerum post captam Polotiam contra Moschum gestarum narratio*, Warszawa: Mikołaj Szarfenberger, 1579 (zob. K. Zawadzki, *Gazety ulotne...*, t. 1, poz. 145); dwukrotnie przedruk pod tytułem *Edictum Serenissimi Poloniae Regis ad milites, ex quo causae suscepti in Magnum Moscoviae Ducem belli cognoscuntur. Item Edictum eiusdem de supplicationibus ob captam Polociam habendis: cum Epistola qua ordines ad comitia convocantur et rerum post captam Polociam gestarum narratione. Hisce adiecta sunt quaedam de Magni Moscoviae Ducis genere, quod se nescio qua auctoritate ab Augusto Caesare ducere iactitat*, Köln: Maternus Cholinus, 1580 (zob. K. Zawadzki, *Gazety ulotne...*, t. 1, poz. 160), oraz jako *De rebus gestis Stephani I, regis Poloniae, magni ducis Lithuaniae etc., contra magnum Moschorum ducem narratio*, Roma: Eredi di Antonio Blado, 1582. Ten ostatni utwór bywa mylnie przypisywany Stanisławowi Reszce – w rzeczywistości skompilowany został przez Giovanniego Michele Bruto, kryjącego się pod pseudonimem Flaminius Nobilius (zob. P. Marchesani, *La Polonia nella storiografia italiana del XVI e XVII secolo: i clichés ideologici e la loro evoluzione*, „Europa Orientalis” 5 (1986), s. 213).

<sup>17</sup> Zob. J. Niedźwiedź, *Polska szesnastowieczna propaganda wojenna...*, s. 479–480.

<sup>18</sup> *Edictum regium de supplicationibus ob rem bene adversus Moschum gestam*, Kraków: Mikołaj Szarfenberger, 1579. Zidentyfikowano cztery egzemplarze: w Paryżu (Bibliothèque nationale de France, sygn. 4-H-4349 [8]), Petersburgu (Российская Национальная Библиотека, sygn. 13.8.2.778), Strängnäs (Strängnäs Domkyrkobibliotek, sygn. M 286 q), Zürichu (Zentralbibliothek, sygn. Ms F 28, Bl 169v.–173v.) oraz zdefektowany egzemplarz w zbiorach Pedagogicznej Biblioteki Wojewódzkiej w Łodzi (sygn. Katedr. 12 Cz). Dane bibliograficzne: M. Juda, E. Teodorowicz-Hellman, *Polonika w Bibliotece Katedralnej w Strängnäs*, Stockholm 2011, poz. 124; A. Kappeler, *Ivan Groznyj im Spiegel*

niemiecki (trzy wydania w 1579 r., dwa kolejne w 1580 r.), czeski i angielski<sup>19</sup>. Ten ostatni przekład, zidentyfikowany jako taki i przebadany przez Jakuba Niedźwiedzia, to zresztą jedna z pierwszych na Wyspach Brytyjskich gazeta ulotna<sup>20</sup>. Jeśli zaś do wspomnianych wydań dodać edycje i wznowienia łącznie z *Edictum Regium Svirensie* i z donoszącą o końcowej fazie wojny *Rerum post captam Polotiam contra Moscum gestarum narratio* (Relacją o działaniach przeciw [wielkiemu księciu] moskiewskiemu po zdobyciu Połocka), to doliczymy się ośmiu edycji łacińskich i sześciu niemieckich, o czeskiej i angielskiej nie wspominając<sup>21</sup>. Rozmach i zasięg propagandowej akcji był więc niebagatelny, a także niezwykle skuteczny, również dlatego, że Iwan Groźny nie dysponował w tej wojnie propagandowej zaawansowanymi środkami przekazu – przede wszystkim drukowanym słowem i kartografią: mógł liczyć jedynie na działania swoich dyplomatów w Rzymie czy Londynie. Królewska kancelaria zadbała zresztą wkrótce, jeszcze przed następną wyprawą na Moskwę, o prawne umocowanie „maszyny bezpieczeństwa narracyjnego”. W dekrete z 7 lutego 1580 roku Batory postanawiał,

---

*der ausländischen Druckschriften seiner Zeit. Ein Beitrag zur Geschichte des westlichen Russlandbildes*, Bern 1972, s. 257, poz. F 40; K. Zawadzki, *Gazety ulotne...*, t. 1, poz. 144.

<sup>19</sup> Wydania łacińskie: nienotowany przez kompendium Zawadzkiego przedruk – Köln: Maternus Cholinus, 1579 (egz. w zb. Stadtbibliothek Trier, sygn. X I 1: 2 an); dwukrotne wydany pod tytułem *Stephani regis Poloniae epistola, historiam susceptae a se superiori aestate adversus Moschum expeditionis et expugnatae civitatis et arcis Polotzko recitans. Ad ordines Regni Poloniae scripta Anno 1579*, b.m. [Rostock: Stephan Möllermann], 1579 (zob. K. Zawadzki, *Gazety ulotne...*, t. 1, poz. 152 i 153). Wydania niemieckie: *Neue Zeitung von der Eroberung des Schlosses Polocia durch den König von Polen*, Speier: Bernhard Dalbin, 1579 (zob. *ibidem*, poz. 149); *Neue Zeitung von der Festung Polozk, welcher der polnische König am 30. August erobert hat*, b.m., b.d. [1579] (zob. *ibidem*, poz. 150); *Wahrhaftige Zeitung wie die königliche Majestät von Polen am 30. August 1579 die Festung Polozk erobert hat*, Gdańsk: Jacob Rhode, 1579 (zob. *ibidem*, poz. 155), oraz dwukrotnie wydane *Pollnische Zeittung. Summarische und Warhafftige Beschreibung, von jüngster bekriegung und erobering etlicher fürnemer Städt und Vestungen, so König. Mayst. zu Polln, etc. dem Moscovittischen Tyrannischen Feind, mit sieghaffter hand glücklich aberhalten*, Nürnberg: Leonhard Heussler, 1580 (zob. *ibidem*, poz. 167 i 168). Niezachowane wydanie czeskie: *Novina jistá a pravdivá o dobytí znamenitého zámku a pevnosti velikého města hraničného Polocka, ležícího na pomezí litevském*, Praha: Michael Peterle, 1579 (zob. *ibidem*, poz. 151). Wydanie angielskie: *A True reporte of the taking of the great towne and castell of Polotzko by the King of Polonia, with the manner of the assaults, batteries, underminings, skirmishes and fyreworkes, that were there vsed from the 11 of August to the 30 of the same month 1579*, [London: s.n.], 1579, unikat w British Library, sygn. General Reference Collection, C.95.a.21 (zob. K. Zawadzki, *Gazety ulotne polskie i Polski dotyczące XVI–XVIII wieku. Bibliografia*, t. 3: 1501–1725, Wrocław 1990, poz. 1740).

<sup>20</sup> Zob. J. Niedźwiedź, *Polska szesnastowieczna propaganda wojenna...*, s. 480–484.

<sup>21</sup> Na osobne studium zasługiwałaby niezależna od oficjalnych komunikatów, zachowana w rękopisach obszerna relacja w języku włoskim, napisana na użytek kurii papieskiej przez naocznego świadka wydarzeń, Antonia Martinello, sekretarza nuncjusza papieskiego. Autorstwo Martinello ustalili rosyjski badacz I.W. Dubrowskij. Zob. A. Martinelli, *Narratione del successo della guerra del re di Polonia contro al Moscovito l'anno 1579*, предисловие, подготовка текста и перевод И.В. Дубровский, „Русский Сборник. Исследования по истории России” 21 (2017), s. 10–68. Godne uwagi i wzbogacające wiedzę o zainteresowanie „nowinami moskiewskimi” w Europie jest studium Jana Pirożyńskiego: *O dziejów obiegu informacji w Europie XVI wieku. Nowiny z Polski w kolekcji Jana Jakuba Wicka w Zurichu z lat 1560–1587*, Kraków 1995. Za wskazanie tej publikacji podziękowania należą się Karolowi Łopateckiemu.

[...] iż kto by kolwiek bez naszej wiadomości i naszego pozwolenia ważył się czy to w kraju, czy za granicą kazać drukować jakiegokolwiek pisma tyczące się bądź to dziejów tego narodu dawniejszych lub tegoczesnych, bądź w jakimkolwiek bądź przedmiocie spraw Rzeczypospolitej, albo kto by kolwiek malował lub sztychował przedmioty związek jaki z interesami Rzeczypospolitej mające, chociażby się w tem nawet nic nagannego nie znajdowało, taki podpadać ma karze prawem magdeburskiem za paszkwilę przepisanej (przeł. E. Raczyński)<sup>22</sup>.

Oficjalna narracja, reprezentująca coraz bardziej polską niż polsko-litewską rację stanu, wkrótce trafiła do kompilowanych w Europie kompendiów historycznych. Autor jednego z nich, Johann Becker zwany Pistoriusem, nie tylko przedrukował w całości królewski edykt o zdobyciu Połocka, ale też dodał od siebie komentarz, stwierdzając między innymi:

Uznał [król], że leży w interesie całego królestwa, by zbrojnie rozgłosił imię i sławę Polski i żeby odzyskał jej posiadłości, niesłusznie zagarnięte przez Moskwicina. [...] Co też oby szczęśliwie się spełniło, ku zbawieniu i zachowaniu tego tak potężnego królestwa, które jest murem i baluardem Niemiec przeciw okrutnym i barbarzyńskim wrogom<sup>23</sup>.

### III. Tekst i preteksty<sup>24</sup>

#### III.1. Tekst noty historycznej i pretekst litewski

##### Descriptio Ducatus Polocensis

Polotia priscis temporibus, sub annum scilicet Christi 980 vel, ut Russi supputant, a creato mundo 6488 suum peculiarem ducem habuit

##### Opisanie Księstwa Połockiego

Połock w dawnych czasach, to jest w roku Chrystusowym 980 lub wedle ruskiej rachuby w 6488 od stworzenia świata, miał swego

<sup>22</sup> *Pamiętniki do historii Stefana, króla polskiego*, wyd. E. Raczyński, Warszawa 1830, s. 97–98.

<sup>23</sup> „Existimavit [rex] e re totius regni esse, si armis aperiret nomen famamque Polonicam et repeteret possessiones a Moscho iniuste acceptas. [...] Quod utinam felix faustumque sit, ad salutem et incolumitatem illius potentissimi regni, quod est Germaniae maceria et propugnaculum adversus feros hostes et barbaros” (J. Pistorius [Johann Becker], *Polonicae historiae corpus*, t. 3, Basel: Sebastiani Petri, 1582, s. 114–117). Zob. też: J. Wechel, *Rerum Polonicarum tomi tres*, t. 1, Frankfurt: Sigmund Feyerabend, 1584, s. 214–220 (przedruk edyktu). Polskocentryczną optykę przyjmowano w Europie jednak już wcześniej, na krótko po zajęciu Połocka przez Iwana Groźnego. Nuncjusz papieski Giulio Ruggeri pisał w roku 1568: „[Wielki książę moskiewski] mniema się być prawym panem całej Rusi, której się carem mieni, i dlatego nie przestając na posiadanej przez siebie części, wdziera się w część należącą do Polski, od której przed kilką laty oderwał, nie bez podejrzenia zdrady, Księstwo Połockie” (tekst oryg.: *La relazione sulla Polonia di Giulio Ruggeri (1568)*, a cura di J.W. Wos, Trento 1993, podkr. G.F.).

<sup>24</sup> Przez „pretekst” rozumiem tutaj zarówno „przedtekst” i hipotekt analizowanej wypowiedzi, jak i – słownikowo – „zmyślony powód podany dla ukrycia właściwej przyczyny, pobudki”, *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, <http://www.sjpd.pwn.pl/haslo/pretekst/> (dostęp: 2.08.2020).

Rochvoldum. Qui a Wlodimiro Magno ob negatam in matrimonium filiam Rochnedam, ut annales Moscorum perhibent, bello victus vitam pariter cum duobus filiis ac imperio amisit. Inde monarchis Russiae paruit, quorum sublata stirpe ea, quae in australi Russia regnabat, Lituaniis cum quibusdam ditionibus Russicis concessit. Iagiellone apud Lituanos primum, inde apud Polonos regnante Andreas frater ipsius Polotiae dominatum arripuerat, fere cum ipse Iagello Cracoviae coronaretur, sed mox missis copiis cum arce in potestatem regis venit. Inde eius dominatus a magnis Lituaniae ducibus et regibus Poloniae continuatus est ad annum 1563, quo a Ioanne Basilii [ililo], duce Moscoviae, capta est eiusque ditionis ager aliquot novis excitatis arcibus firmatus. Nunc vero demum anno 1579 et ipsa Polotia, et arces reliquae per Seren[issimum] Polon[orum] Regem Stephanum partim captae, partim deletae universusque ille Ducatus receptus. Ditio haec ad 30 milliaria in longitudinem, in latitudine vix minus patet, ac propter ubertatem glebae ac fluminum aliquot, imprimis vero Dunae, omnium prope Europae fluviorum pulcherrimi, amoenissimi et ad navigandum accommodatissimi, opportunitatem Rigensisque portus propinquitatem [abundantissima]. Polotia dum a Mosco caperetur, divitiis incolarum ipsam Vilnam superabat. Regius praefectus Polocensis cum ordine senatorio palatini titulum et dignitatem habet.

Dwa pierwsze zdania noty historycznej na mapie Pacholowieckiego kreślą najdawniejsze znane z kronik dzieje połockiej państwowości. Przywołane tu *Annales Moscorum* (!) to słynna, najstarsza, zredagowana na początku XII wieku kronika kijowska (!), znana jako *Powieść minionych lat* (*Pověst' vremennykh lét*). Pod rokiem 980 – dziś przyjmuje się, że opisywane wydarzenia miały miejsce między rokiem 977 a 978 – kronikarz zanotował:

własnego księcia, Rogwołoda. Ponieważ, jak donoszą moskiewskie latopisy, odmówił on Włodzimierzowi Wielkiemu ręki swej córki Rognedy, pokonany przezeń w wojnie stracił zarazem dwóch synów, księstwo i własne życie. Miasto podlegało potem ruskim monarchom, a po usunięciu linii władzącej południową Rusią poddało się wraz z częścią ziem ruskich Litwinom. Gdy Jagiełło panował wprawdzie na Litwie, później w Polsce, brat jego Andrzej przejął władzę nad Połockiem, a było to prawie w tym samym czasie, gdy Jagiełłę koronowano w Krakowie; wkrótce jednak, gdy posłano tam wojsko, dostał się wraz z twierdzą w ręce królewskie. Odtąd miasto dzierżyli wielcy książęta litewscy i królowie Polski aż po rok 1563, kiedy to zostało zdobyte przez księcia moskiewskiego Iwana, syna Wasyla, który umocnił ziemię połocką, wznosząc w niej kilka nowych twierdz. Teraz wreszcie w roku 1579 i Połock, i pozostałe zamki przez Najjaśniejszego Króla Polskiego Stefana częścią wzięte, częścią zniszczone, a całe księstwo odzyskane zostało. Ziemia ta rozciąga się na 30 mil długości i na niewiele mniej szerokości, a dla żyzności gleby i pożytku z rzek niektórych, zwłaszcza Dźwiny, ze wszystkich prawie rzek Europy najpiękniejszej, najweselszej i najzdatniejszej do żeglugi, wreszcie i dla bliskości portu ryskiego wielce jest obfita. Gdy go zdobywał Moskwin, bogactwem mieszkańców Połocka samo Wilno przewyższał. Królewski namiestnik Połocka wraz z godnością senatorską piastuje tytuł i urząd wojewody<sup>25</sup>.

<sup>25</sup> Zob. G. Franczak, Atlas Księstwa Połockiego Stanisława Pacholowieckiego z 1580 roku – transkrypcja i przekład, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 66–67.

Przyszła Włodzimierz z Waregami do Nowogrodu [...] i posłał do Rogwołoda do Połocka, mówiąc: „Chcę pojąć córkę twoją sobie za żonę”. On zaś rzekł do córki swojej: „Chceszli za Włodzimierza?” Ona zaś rzekła: „Nie chcę rozżuć syna służebnicy, lecz za Jaropelką chcę”. Rogwołod bowiem przyszedł był z za morza i miał włość swoją w Połocku [...]. I przyszli pachołcy Włodzimierzowi, i powiedzieli mu wszystko, co mówiła Rogneda, córka Rogwołoda, kniazia połockiego. Włodzimierz tedy zebrał wojów mnogich, [...] i poszedł na Rogwołoda. W tym zaś czasie chciano Rognedę wydać za Jaropelką. I przyszedł Włodzimierz do Połocka, i zabił Rogwołoda i synów jego dwóch, a córkę jego pojął za żonę (przeł. F. Sielicki)<sup>26</sup>.

Przybyły „iz zamorza” pierwszy władca Połocka był zapewne Waregiem: świadczyłyby o tym skandynawskie pochodzenie imienia jego samego (Rogwołod ← Ragnvald) i córki (Rogneda ← Ragnheidr/Ragnhild)<sup>27</sup>. Co jednak najistotniejsze dla naszych rozważań, wzmianka o początkach niezależnej od Kijowa dynastii połockich Rurykowiczów (po Rogwołodzie stolec książęcy obejmie bowiem syn Rognedy i Włodzimierza Wielkiego, Iziasław) zostaje na naszej mapie przypisana moskiewskiej tradycji kronikarskiej<sup>28</sup>.

Dalsze dzieje niezależności Księstwa Połockiego autor noty zbywa w czterech słowach („inde monarchis Russiae paruit”), po czym gładko przysądza Połock Litwie: „po usunięciu linii władającej południową Rusią [księstwo] poddało się wraz z częścią ziem ruskich Litwinom”. Dopowiedzmy, co następuje. Po pierwsze: połocka część Rusi jest „południowa” z perspektywy groźnego, północnego pretendenta – Moskwy. Po drugie, warto zastanowić się nad niejasną, a kluczową, jak sądzę, formułą „sublata stirpe”: Księstwo jakoby „oddano się pod władzę” Litwinów („Litanis concessit”) po „usunięciu” czy też „zastąpieniu” rodzimej dynastii. Pierwszym potwierdzonym w źródłach litewskim władcą Połocka był „zacyjny książę Towciwilł” („добрыи князь Товтивиль”<sup>29</sup>) – Tautvilas (zm. 1263), bliski krewny wielkiego księcia Mendoga. Nie jest do końca pewne ani w jaki sposób, ani kiedy dokładnie przejął on Księstwo. Przyjmuje się, że nastąpiło to na przełomie lat czterdziestych

<sup>26</sup> *Powieść minionych lat*, przełożył i opracował F. Sielicki, Biblioteka Narodowa, Seria II, nr 244, Wrocław 1999, s. 60–61. Tekst oryginału: *The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation and Paradosis*, ed. by D. Ostrowski, D. Birnbaum, H.G. Lunt, vol. 1, Harvard 2004, s. 532–537. Włodzimierz mści się na Rogwołodzie za zniewagę: nie dość, że Rognieda wybiera na męża jego przyrodniego brata Jaropelką, to jeszcze z pogardą przypomina kijowskiemu władcy, że jest synem byłej niewolnicy Maluszy.

<sup>27</sup> Zob. O. Łatyszonek, A. Bely, *On the Scandinavian Origin of Rahvalod*, „Annus Albaruthenicus/Год Беларуски” 6 (2005), s. 49–64.

<sup>28</sup> Notabene autor jednej z redakcji *Powieści* przekazanej w tzw. *Latopisie Ławrientiewskim* (ok. 1377), podkreśla trwającą od krwawej pacyfikacji Połocka przez Włodzimierza rywalizację połockich i kijowskich Rurykowiczów: „I odtąd Rogwołodowe wnuki podnoszą miecz przeciw wnukom Jarosława [Mądrego]” („И ѡтолѣ мечь взимають Роговоложи внуци противу Ярославим внуком”, *Полное собрание русских летописей*, т. 1: *Лаврентьевская летопись*, Ленинград 1926–1928, s. 207).

<sup>29</sup> Tak określa go, w zapiskach pod datą roczną 6771 (1263), tzw. *Latopis nowogrodzki pierwszy*, zob. *Latopis nowogrodzki pierwszy – przekład na język polski i opracowanie naukowe najstarszego zabytku historii Nowogrodu Wielkiego*, projekt Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki nr 22H16036884, oprac. zespół pod kier. Z.A. Brzozowskiej, <http://ki.wfi.uni.lodz.pl/ceraneum/latopis/html/index.html> (dostęp: 29.02.2020).

i pięćdziesiątych XIII wieku, czy to na drodze pokojowej (Towciwiłł miał dochodzić swych praw dynastycznych po ostatnim z Iziasławiczów połockich), czy to zbrojnie. Wedle tej ostatniej wersji wydziedziczony i wygnany z Litwy przez Mendoga Towciwiłł „Połocko wziął [...] i został księżciem połockim”<sup>30</sup>. Tak czy inaczej, od tego czasu Połock wszedł na trwałe w strefę wpływów Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>31</sup>.

Czyżby więc połocczanie z własnej inicjatywy pozbyli się lokalnych książąt i oddali ziemię we władanie litewskie? Czy też może Litwini „usunęli” i „zastąpili” zbrojnie dziedzicznych suwerenów? Kwestia zdaje się istotna dla naszych rozważań. Pierwsza interpretacja wpisywałaby się bowiem idealnie w nowoczesną koncepcję dziedziczności nie na mocy feudalnej, patrylinearnej genealogii (a wyłącznie na tej archaicznej logice bazowała narracja moskiewska), lecz mocą praw wynikających z elekcji. Połock wybrał Litwę. Litwa i Polska wybrały Batorego, cedując nań terytorialne prawa i roszczenia wielkich książąt litewskich. Ta druga – byłaby zbieżna z triumfalistyczną narracją litewską, wedle której zmyślony książę Mingajło (Mingajła) pokonał połocczan w bitwie, by przejąć Księstwo i wcielić je do Litwy na sto lat przed opanowaniem go przez Towciwiłła. Warto poświęcić jej nieco miejsca, narracja ta przypieczętowała bowiem swoistą *translatio imperii* – z Połocka do Wilna.

W swej monumentalnej a dla litewskiej szlachty tożsamościotwórczej *Kronice polskiej, litewskiej, żmudzkiej i wszytkiej Rusi* (1582) Maciej Strykowski tak opisuje interesujący nas epizod:

Mingajło Erdziwiłowic [...] miał sąsiedztwo z połocczany i granice przyległe, którzy wtenczas wolno sobie panowali i żadnej zwierzchności nad sobą nie mieli [...]. Którego swowoleństwa nie mogąc dłużej cierpieć, książę nowogrodzkie Mingajło Erdziwiłowic [...] ciągnął prosto do Połocka, chcąc mieszczańską hardość uśmierzyć. Co usłyszawszy połocanie, [...] zgromadzili chłopów o kilka tysięcy, które wojsko zszykowawszy, [...] wyciągnęli przeciw Mingajłowi z Połocka [...]. A Mingajło [...] tym śmieiej na nich z ogromnym okrzykiem uderzył, iż wiedział chłopstwo być bez porządku i bez wojennej sprawy. [...] A kończąc zwycięstwo, do Połocka tegoż dnia przyciągnęli. Co widząc strwożone pospólstwo, otworzyli miejskie i zamku połockiego wrota, podając się dobrowolnie księżęciu Mingajłowi. Tak tedy Mingajło pirwszy z książąt litewskich połockim księżciem i nowogrodzkim, skróciwszy ich hardość, został<sup>32</sup>.

<sup>30</sup> M. Strykowski, *Która przedtym nigdy świata nie widziała, Kronika polska, litewska, żmudzka i wszytkiej Rusi*, Królewiec: Jerzy Osterberger, 1582, s. 326.

<sup>31</sup> Dzieje przejścia Połocka pod władzę litewską omówione są skrótowo w: [wstęp do:] *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 5: *Ziemia połocka i województwo połockie, XIV–XVIII wiek*, red. H. Lulewicz, oprac. H. Lulewicz et. al., Warszawa 2018, s. 5–7. Zob. także: В.Т. Пашуто, *Образование Литовского государства*, Москва 1959, s. 377–380; Д.Н. Александров, Д.М. Володихин, *Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII–XVI веках*, Москва 1994, s. 29–36; A. Krawcewicz, *Powstanie Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Białystok 2003, s. 132–133; O. Łatyszczek, *Od Rusinów Białych do Białorusinów*, Białystok 2006, s. 33 i 298.

<sup>32</sup> M. Strykowski, *Która przedtym nigdy świata nie widziała, Kronika...*, s. 271–272. Zob. także: *idem*, *O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego*, oprac. J. Radziszewska, Warszawa 1978, s. 183.

Opowieść o zbrojnym zajęciu Księstwa Połockiego przez Litwinów to rzecz o dziejowej konieczności: wywodzący się od starożytnych Rzymian litewski naród szlachecki<sup>33</sup> poskramia połockich mieszczan i chłopów, po wygaśnięciu rodzimej dynastii księżęcej rządzących się bez suwerena. Skąd zaczerpnął ją Strykowski?

W drugiej połowie XV i na początku XVI wieku powstały liczne rusko-litewskie latopisy, od tak zwanego *Latopisu 1446 roku* po trzy redakcje *Kroniki Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego*, w których poczesne miejsce zajęła legenda o pochodzeniu wielkich książąt od rzymskiego uchodźcy Palemona, a Wielkie Księstwo Litewskie jawiło się jako państwo rusko-litewskie i właściwy spadkobierca Rusi Kijowskiej<sup>34</sup>. Wymyślony przez autora lub autorów tego ostatniego latopisu Mingajło, syn równie zmyślonego Erdziwiła, miał być potomkiem Palemona w piątym pokoleniu. Historycy przypuszczają, że epizod bitwy pod Horodźcem to litewska reinterpretacja walk o Księstwo Połockie między przedstawicielami połockich Iziasławiczów a władającymi Druckiem, Mińskiem i Witebskiem Wsiesławiczami – obie linie wiodły zresztą swój ród, przez Wsiesława Czarodzieja (zm. 1101), od Włodzimierza Wielkiego i Rogniedy. W bitwie pod Horodźcem w roku 1161 książę miński Wołodar Glebowicz rozbił wojska swego rodzzonego kuzyna, księcia połockiego Rogwołoda-Wasyła<sup>35</sup>. Rodzinno-dynastyczna zwada posłużyła rusko-litewskiemu kronikarzowi, by przesunąć o sto lat wstecz litewskie panowanie nad Połockiem.

Strykowski, by przytoczyć słowa Olega Łatyszonka, „przypieczętował usunięcie najdawniejszych dziejów Księstwa Połockiego z historiografii Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego i Żmudzkiego”<sup>36</sup>. Autor *Kroniki* uczynił pierwszego połockiego władcę Rogwołoda księciem... pskowskim: Włodzimierz Wielki „posłał do Rechwolda, księżęcia pskowskiego, który też był z Waregów na to księstwo przyszedł, prosząc u niego córki Rochmidy w małżeństwo”. Dezinformację pogarsza żywa pagina: „Rechwold książę pskowskie zabity. Psków albo Plesków Włodzimierz wziął”<sup>37</sup>. Jak dowiódł polsko-białoruski badacz, Strykowski powielił błąd nie kogo innego, jak naczelnego moskwografa XVI wieku, Siegmunda von Herbersteina, zniekształcając

<sup>33</sup> O mitycznej etnogenezie Litwinów, opartej na fałszywej etymologii „Lietuva ← L'Italia”, pisze już Długosz (*Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae. Liber 10: 1370–1405*, Warszawa 1985, s. 165).

<sup>34</sup> Dogłębna i krytyczna analiza źródeł – kijowskich, moskiewskich i rusko-litewskich latopisów oraz polsko-litewskich kronik – z których wyłania się obraz wielokrotnego zawłaszczenia średniowiecznej państwowej tradycji Połocczyny, wraz z bogatą literaturą tematu, zob. O. Łatyszonek, *Polityczne aspekty przedstawienia średniowiecznych dziejów ziem białoruskich w historiografii Wielkiego Księstwa Litewskiego XV–XVI w.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 25 (2006), s. 5–44; *idem*, *Od Rusinów Białych...*, s. 265–304.

<sup>35</sup> Zob. O. Łatyszonek, *Od Rusinów Białych...*, s. 272–275. Zwycięstwo Mingajły nad połocczanami opisuje jedno z możliwych źródeł Strykowskiego, pierwsza redakcja *Kroniki Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego w Latopisie Krasieńskich* z połowy XVI wieku. Zob. *Летапісы і хронікі Беларусі. Сярэднявечча і раньнемадэрны час*, układ. В.А. Варонін, Смаленск 2013, s. 180–181; *Полное собрание русских летописей*, т. 17: *Западнонорусские летописи*, Санкт-Петербург 1907, kol. 231).

<sup>36</sup> O. Łatyszonek, *Od Rusinów Białych...*, s. 295.

<sup>37</sup> M. Strykowski, *Która przedtym nigdy świata nie widziała, Kronika...*, s. 130.

za nim nawet imiona Rogwołoda i Rogniedy<sup>38</sup>. Trudno o dobitniejszy dowód na tezę, iż „dawna Ruś Strykowskiego to wyłącznie państwo kijowskie i halickie”<sup>39</sup>.

Wróćmy do noty na mapie Pachołowieckiego. Po passusie o gładkim przejściu Połocka pod władzę książąt litewskich tekst referuje nam kolejno trzy węzłowe momenty w dziejach miasta i Księstwa. Pierwszy z nich to bunt Andrzeja Olgierdowicza zwanego Garbatym (zm. 1399), od około 1345 roku będącego tytularnym księciem połockim. Gdy wiosną 1386 roku jego przyrodni brat Jagiełło udał się do Krakowa na koronację, Andrzej, korzystając z sytuacji i w porozumieniu z zakonem kawalerów mieczowych, opanował Połock, będący wówczas pod kontrolą trzeciego z braci – Skirgiełły-Iwana. Jagiełło odbił miasto w roku 1387, uzurpatora uwięził, a na Księstwie posadził ponownie lojalnego brata Skirgiełłę. Autor noty pomija jednak dalsze wypadki. Skirgiełło rządził Księstwem Połockim do 4 sierpnia 1392 roku. Wówczas to, na mocy ugody ostrowskiej między królem Polski i wielkim księciem litewskim Władysławem Jagiełłą a skonfliktowanym z nim dotąd kuzynem Witol-dem, ten ostatni przejmował wszelkie tytuły Skirgiełły na Litwie. Połock przestał być nawet nominalnie udzielnym księstwem: rządził nim odtąd wielkoksiążęcy namiestnik. Drugie kluczowe wydarzenie, o którym wzmianka pojawia się w nocie, to zajęcie Połocka przez Iwana Groźnego. Miało ono miejsce 15 lutego 1563 roku. Trzecie wreszcie przenosi nas w czas teraźniejszy („nunc vero demum”) i stanowi właściwe spełnienie dziejowej sprawiedliwości: „i Połock, i pozostałe zamki przez najjaśniejszego króla polskiego Stefana częścią wzięte, częścią zniszczone, a c a ł e K s i ę s t w o o d z y s k a n e” („universusque ille Ducatus receptus”). Ziemia połocka po raz ostatni zostaje nazwana tu „księstwem”. Następująca po narracji historycznej krótka, skonwencjonalizowana *laus urbis* zaczyna się od terminu „ditio” – jego znaczenie to „obszar”, „jednostka administracyjna”. O tym, że takową właśnie stało się po raz kolejny zlikwidowane księstwo, mówi nam, w gramatycznym czasie teraźniejszym, sucha klauzula noty. Księstwo Połockie przekształcono w województwo za Aleksandra Jagiellończyka, w roku 1504. Oficjalny historiograf wypraw batoriańskich Reinhold Heidenstein wyjaśniał:

Rządzili dawniej w Połocku, podobnie jak w Kijowie, królewscy namiestnicy: godności i urzędu wojewody połockiego nie było, gdyż w całej Litwie dwu tylko było wojewodów, wileński oraz trocki, i tyłuż kasztelanów. Później jednak, gdy zwiększono liczbę senatorów litewskich, podniesiono do godności województwa nie tylko księstwo połockie i kijowskie, ale i Witebsk [podkr. G.F.]<sup>40</sup>.

<sup>38</sup> Zob. S. Herberstein, *Rerum Moscoviticarum commentarii. Synoptische Edition der lateinischen und der deutschen Fassung letzter Hand, Basel 1556 und Wien 1557*, erst. von E. Maurer und A. Fülberth, München 2007, s. 45: „Interea temporis mittit ad Rochvuolochdam principem P[ro]scoviaie (nam & ipse ex Vuaregis illuc commigraverat) et filiam suam Rochmidam uxorem petit”.

<sup>39</sup> O. Łatyszonek, *Od Rusinów Białych...*, s. 296.

<sup>40</sup> R. Heidenstein, *De bello Moscovitico...*, s. 70–71: „Regebatur Polotia antiquitus, quemadmodum et Kiovia, a legatis regiis: palatinorum honore ac dignitate, cum per universam Lituaniam non plures



Po zwycięskiej kampanii 1579 roku Batory przywraca po prostu *status quo ante* 1563, restytuując województwo, w którym nawet w latach okupacji moskiewskiej nie uległa zerwaniu nominalna ciągłość urzędów<sup>41</sup>. „Księstwo Połockie” jest jeszcze przez chwilę użytecznym toposem w dyskursie władzy, by wkrótce zniknąć z oficjalnych tekstów i map. Na opracowanej w latach dziewięćdziesiątych XVI wieku (najstarsze znane wydanie: Amsterdam 1613) monumentalnej mapie Radziwiłłowskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego rytownik starannie zaznaczył granice Połoczczyzny (zob. il. 4). Jej terytorium nie nosi już jednak miana „Ducatus Polocensis”: stanowi ono nienazwaną jednostkę administracyjną w ramach Wielkiego Księstwa, zaś o zwycięskiej kampanii połockiej przypomina inskrypcja („Roku 1563 za króla polskiego Zygmunta Augusta Połock zagarnięty przez Moskwicina, przez króla Stefana odzyskany”<sup>42</sup>) oraz sygnatury i toponimy zdobytych i zrównanych z ziemią moskiewskich twierdz, na czele z Sokołem, przedstawionym w decydującym momencie oblężenia przez wojska polsko-litewskie.

Tekst noty historycznej zredagowano z pewnością w kancelarii Zamojskiego. Pracujący później na podstawie kancelaryjnych dokumentów sekretarz królewski Heidenstein<sup>43</sup>, zamieścił w *De bello Moscovitico* również historyczny ekskurs o Połocku: tekst ten, nie licząc niewielkich zmian, jest praktycznie identyczny z tekstem noty na mapie Pacholowieckiego<sup>44</sup>. W ekskursie nie pojawia się ni razu termin „ducatus” – mówi się tu konsekwentnie o „ziemi” czy „kraju połockim” („regio”) – zaś w całym *De bello* dominującymi określeniami odnoszącymi się do Połoczczyzny są, prócz „regio”, jeszcze „ditio” i „ager Polotiensis”<sup>45</sup>. Odzwierciedla to doskonale retorykę oficjalnych królewskich edyktów i listów, o których wspomnieliśmy na wstępie. W *Edictum regium de supplicationibus...* i jego przedrukach czy w *Rerum post*

---

quam duo palatini, Vilmensis ac Trocensis, totidem castellani essent, carebat. Postea amplificato senatu Lituano, non modo Polotiae et Kioviae ducatus, sed et Vitepscia digna visa est, quae a palatino administraretur” (podkr. G.F.).

<sup>41</sup> Wojewodą połockim od 1542 roku do śmierci w 1574 roku był Stanisław Dowojno, choć w międzyczasie spędził cztery lata w niewoli moskiewskiej, a jego województwo przestało istnieć. Gdy zaś przyszło odbudowywać wielkooksządczą administrację po zdobyciu Połocka, zadanie to przypadło nominowanemu na wojewodę trzy lata wcześniej Mikołajowi Monwidowi Dorohostajskiemu. Por. *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 24–26, 251.

<sup>42</sup> „Anno 1563 Polotia sub Sigismundo Augusto rege Poloniae a Moscho adempta, a Stephano autem rege recuperata”.

<sup>43</sup> Autor *De bello Moscovitico* nie był naoczny świadkiem wydarzeń: w czasie wypraw batoriańskich przebywał na studiach w Padwie i podróżował po Italii i Francji, zaś sekretarzem królewskim mianowany został 5 czerwca 1582 roku. Zob. B. Kocowski, *Heidenstein Reinhold (1553–1620)*, hasło w: *Polski słownik biograficzny*, t. 9, red. K. Lepszy, Wrocław 1960–1961, s. 342–344.

<sup>44</sup> R. Heidenstein, *De bello Moscovitico...*, s. 47–48. Co do zmian, poza obszerniejszą *laus urbis*, którą uzupełnił o drobniagową – być może w oparciu o mapę Pacholowieckiego – hydrografię połoczczyzny, są one nieznaczące. Jedyną istotniejszą spośród nich to zamiana określenia „sublata stirpe” na formułę „extincta”:

<sup>45</sup> Nomenklatura „Ducatus Polotiensis” pojawia się w *De bello* niezwykle rzadko, np. w kontekście restytucji dóbr skonfiskowanych szlachcie połockiej przez Iwana Groźnego (R. Heidenstein, *De bello Moscovitico...*, s. 71) czy przy okazji moskiewskich propozycji pokojowych (*ibidem*, s. 209).

*captam Polotiam...* czytamy o „ditio”, „regio”, wreszcie o „provincia Polocensis”<sup>46</sup>. „Ducatus”, jeśli w ogóle się pojawia, to wyłącznie w edytorskich streszczeniach, poprzedzających zagraniczne przedruki tych pism ulotnych<sup>47</sup>. „Księstwo Połockie” potrzebne wszak było do czasu – jako riposta na moskiewski pretekst.



Il. 4. Fragment tak zwanej Radziwiłłowskiej mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego: zaznaczono wykropkowane na mapie granice wcielonego ponownie do Litwy województwa połockiego (M. Strubicz, T. Makowski, *Magni Ducatus Lithuaniae caeterarumque regionum illi adiacentium exacta descriptio*, Amsterdam: Hessel Gerritsz & Willem Janszoon Blaeu, 1631. Kolekcja dr. Tomasza Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, sygn. TN 1141, za uprzejmą zgodą Muzeum)

<sup>46</sup> Zob. np. „Rex posteaquam dierum quinquaginta spacio, sex arcibus captis [...] provinciam omnem Polocensem, mira agrorum fertilitate, magna fluminum opportunitate praeditam, octavo decimo post anno, quam esset ab hoste occupata, bello Reipublicae recuperasset” (*Rerum post captam Polotiam...*, G.z.r., podkr. G.F.).

<sup>47</sup> Na przykład w *Stephani regis Poloniae epistola...*, k. A.v: „Iohannes Basilius, magnus Moschoviae dux, anno Christi 1563, die 15 Februarii Lithuaniae Ducatum et urbem Polotsko, flumini Dunae impositam et 40 milliariibus a Vilna distantem occupaverat. Hanc Stephanus Poloniae rex superiori aestate, die 30 Augusti bello expugnatam recuperavit” (podkr. G.F.).

### III.2. Pretekst moskiewski

W styczniu 1578 roku car Iwan Groźny nakazywał swoim sekretarzom, czyli diakom, by wobec przybyłego do Moskwy posła Batorego, wojewody mazowieckiego Stanisława Kryskiego, ponowili moskiewskie rozszczenia terytorialne pod adresem Litwy i Polski. Argumentację rozpoczynał od własnego rodowodu:

Panowanie nasze bierze początek od sebastosa Augusta, cesarza rzymskiego, słynącego po całym świecie, a także od Prusa, Augustowego brata, który panował na Malborku, Toruniu, Chojnicach i Gdańsku aż po rzekę, którą zowią Niemen a która uchodzi do Morza Wareskiego. I od Prusa pochodzi czternaście pokoleń naszych praojców<sup>48</sup>.

Budząca wesołość polskich dyplomatów i humanistów legenda pojawiła się w powstałym w latach 1511–1521 i przypisywanym Spiridonowi-Sawie *Posłaniu*, a następnie w niezwykle wpływowym *Podaniu o wielkich książęstwach włodzimierskich*<sup>49</sup>. To ostatnie dzieło wpłynęło decydująco na doktrynę władzy carskiej po koronacji Iwana Groźnego: w spisanej po 1560 roku, mającej rangę oficjalnego dokumentu i przeznaczonej dla cara *Księdze stopni rodowodu carskiego* wątek Prusa posłużył ścisłemu powiązaniu ziemskiej władzy carów z historią zbawienia. W otwierającym *Księgę* żywocie św. Olgi czytamy:

Samodzierżawne carskie berłowładztwo poczęło się od Ruryka, [...] który przyszedł od Waregów do Nowogrodu Wielkiego z dwoma braćmi swoimi i z rodami swymi, który był z plemienia Prusa, od którego bierze swą nazwę ziemia pruska. Prus zaś był bratem jedynowładnego na ziemi cesarza rzymskiego Augusta, za którego nastąpiło na ziemi niewysłowione narodzenie Pana Boga Zbawiciela naszego Jezusa Chrystusa, Syna Bożego z Ducha Świętego i przeczystej Maryi, zawsze Dziewicy<sup>50</sup>.

<sup>48</sup> *Посольская Книга 1575–1579...*; cyt. za wydaniem: А.И. Филюшкин, *Изобретая первую войну России и Европы: Балтийские войны второй половины XVI в. глазами современников и потомков*, Санкт-Петербург 2013, s. 753: „Наше государство почен от Августа цесаря Римского севаста, всей вселенной ведомо, так же и от Пруса от Августова брата, обладававшего во граде Милборке и Торуй и Хвоинице и Гданску по реку, поглаголему Немон, яже течет в море Варяжское. И от Пруса четвертое на десеть колена прародителей наших”.

<sup>49</sup> Wydanie i monograficzne opracowanie obydwu tych tekstów: Р.П. Дмитриева, *Сказание о князях владимирских*, Москва 1955.

<sup>50</sup> „Самодержавное царское скипетроправление [...] начаса отъ Рюрика, [...] иже прииде изъ Варягов въ Великий Новгородъ со двема братама своима и съ роды своими, иже бѣ отъ племени Прусова, по его же имени Пруская земля именуется. Прусь же братъ бысть единоначальствующаго на земли Римскаго Кесаря Августа, при немъ же бысть неизреченное на земли Рожество Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа Превѣчнаго Сына Божия отъ Пресвятаго Духа и отъ Пречистыя Приснодѣвы Марія” (*Полное собрание русских летописей*, т. 21: *Книга Степенная царского родословия*, Санкт-Петербург 1908, s. 7). Z nowszej literatury tematu zob. *The Book of Royal Degrees and the Genesis of Russian Historical Consciousness*, ed. by G. Lenhoff, A. Kleimola, Bloomington 2011.

Zanim jeszcze cesarstwo rzymskie rozpadło się na zachodnie i wschodnie, prajciec carów wyruszył, by dać początek trzeciemu, północnemu Rzymowi<sup>51</sup>.

O ile jednak strona polsko-litewska mogła wyśmiać – i czyniła to skwapliwie – julijsko-klaudyjski rodowód cara<sup>52</sup>, to nie mogła przejść do porządku dziennego nad dalszą częścią moskiewskiej argumentacji. Jej jądrem była bowiem swoista *translatio imperii* z Połocka, via Wilno, do Moskwy. Posłowie Batorego usłyszeli więc następujący wywód moskiewskich praw do Połocka i – *eo ipso!* – do Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz Korony Polskiej:

Począwszy od Włodzimierza Wielkiego, co chrztem świętym oświecił ziemię ruską, a który wziął miasto Połock i Rognedę, córkę kniazia połockiego Rogwołoda, pojął za żonę. A z tej Rogniedy spłodził syna Iziasława i posadził go znów na Połocku. A Iziasław miał syna Briaczysława, a Briaczysław syna Wsiesława, a Wsiesław Borysa i Rościława, a Rościław Rogwołoda. A dzieci Rogwołodowe – Wasyla, Iwana i Rościława – wielki kniaz kijowski Mścisław, syn Włodzimierza Monomacha smoleńskiego, pojmawszy za nieposłuszeństwo, posłał w Carogród na wygnanie. [...] I stąd wilnianie wzięli sobie na państwo dzieci Rościława Rogwołodowicza, Dawida i Mowkołda, a synem Dawida był Wid, którego ludzie zwali Wilkiem. A synem Wida był Projden, a Projdena Witeń, a Witenia – wielki książę litewski Giedymin. A synem Giedymina był wielki książę Olgierd. A Olgierdowym król Jagiełło, a Jagiełłowym – Andrzej Kazimierz. A Kazimierzowym Zygmunt, a Zygmuntowym – Zygmunt August aż do tych czasów. I ci byli sławni i wielcy władcy, bracia nasi, po wszej ziemi znani, i bracia nasi po krewieństwie. I dlatego i Korona Polska, i Wielkie

<sup>51</sup> Na temat politycznej teologii Moskwy – Trzeciego Rzymu zob. np. M. Poe, *Moscow, the Third Rome: The Origins and Transformations of a "Pivotal Moment"*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 49 (2001), H. 3, s. 412–429; D. Strémooukhoff, *Moscow the Third Rome: Sources of the Doctrine*, „Speculum” 28 (1953), no. 1, s. 84–101.

<sup>52</sup> W trakcie kampanii pskowskiej w 1581 roku królewska kancelaria replikowała na carskie gramoty słowami: „Mienisz się tym, co nie tylko Psalmy czyta, ale i kroniki. Czytajże poważnych kronikarzy, a nie opowiadaj dziecinnych bajek albo nie zmyślaj sobie tego, czego w rzeczy nigdy nie było, jakożeś zmyślił o swym Prusie, bracie Augustowym, bo w tym jeno durne zmyślenie twoje” [„Оказуешся за того ж не толко псалмы пилю чтеш, але и летописцы. Чтеш правдивых летописцов, а не тверди басен бахорев своих, або што себе не змышляй, чего в речи николи не было, яко еси смыслил о Прусе брате своем Августовом, в чом дурное змышлене твое”. Dokument w zbiorach moskiewskiego RGADA, F. 89, Op. 1, D. 13, k. 299r.–299v.; cyt. za: K.Ю. Ерусалимский, *История на посольской службе: дипломатия и память в России XVI в.*, Москва 2005, s. 45]. Jest to zapewne fragment obszernej odpowiedzi na carskie żądania przygotowanej przez samego Zamoyskiego w lipcu 1581 roku. Jak zaświadcza w swym dzienniku ks. Piotrowski: „[30 lipca] Odprawiwszy nabożeństwo, odpowiedź na list Moskiewskiego [...] po łacinie [...] czytano przed pany. P[an] Kanclerz sam przełożył go na polskie, bo my pisarze tej robocie nie sprostamy, z polskiego zaśię Litwa na ruskie przełożył, który Moskiewskiemu posłał; a ten łaciński chce Pan posłać do Rzymu, aby o nim wszytek świat wiedział” (J. Piotrowski, *Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków*, wyd. A. Czuczynski, Kraków 1894, s. 41); „[6 sierpnia] Posłaliśmy mu je i po rusku, i po łacinie, będzie miał co czytać. [...] Do tego tyżeśmy Moskiewskiemu posłali Herbersteina, Gwagnina i kilka rozdziałów z Krancyjusza po łacinie, aby sobie czytał, co o jego obyczajach świat pisze” (*ibidem*, s. 44).

Księstwo Litewskie to dziedzictwo nasze, bo z tego rodu nikt się nie ostał. A siostra królewska państwa dziedzicem nie jest<sup>53</sup>.

Batory, zgodnie z oficjalną wersją moskiewską, nie ma zatem żadnych praw dziedzicznych do Księstwa Połockiego: wszak jego „ojcowizną”, na dobitkę z łaski Osmanów, jest państwo siedmiogrodzkie, o którym, powiada z pogardą car, „aniśmy nigdzie słyszeli”. Żąda zatem:

żeby po pierwsze pan wasz Stefan kazał pisać nasze carskie imię [...] i wymieniać naszą pełną tytulaturę. Także iżby ci kazał wymieniać wśród naszych tytułów Wielkie Księstwo Smoleńskie i Księstwo Połockie, gdyż [...] i Księstwo Połockie Bóg nam poruczył, za nieprawość brata naszego króla Zygmunta Augusta, że wtargnął był w ziemię inflancką, w ojcowiznę naszą. I teraz stała się wola Boża, brata naszego króla Zygmunta Augusta w żywocie nie stało, i ta ojcowizna połocka dziedzica nie ma prócz nas. A pan wasz tej ojcowizny nie jest dziedzicem<sup>54</sup>.

Genealogiczna argumentacja Groźnego była rezultatem trwającego od końca XV stulecia procesu umocowywania, poprzez rodowód po mieczu, Rurykowiczów włodzimierskich w prawach do całości spadku po Rusi Kijowskiej. Z początku tworzone w tym między innymi celu „rodosłowa” służyć miały nobilitacji pochodzenia wielkich książąt moskiewskich i jednoczesnemu obniżeniu dynastycznej rangi wielkich książąt litewskich, bezprawnie – z punktu widzenia Moskwy – władających rozległymi ziemiami należnymi prawowitym potomkom Włodzimierza Wielkiego. Dokumenty te miały dowodzić, że protoplasta Jagiellonów, Giedymin, był służebnikiem i koniuchem niejakiego Witenesa, jednego z wasali księcia smoleńskiego<sup>55</sup>.

Z czasem przeważała jednak inna, politycznie użyteczniejsza i bardziej brzemienna w skutki narracja. Pojawiła się ona w zredagowanym pomiędzy 1520 a 1548 rokiem dokumencie zatytułowanym *Начало государей литовских* (Początek władców litewskich)<sup>56</sup>. Nie wchodząc tu w labirynt szczegółowych ustaleń badaczy, którzy starali się dociec, na podstawie jakich latopisów i rodowodów zredagowano ów dokument, poprzestaniemy na stwierdzeniu: wątek zesłania połockich Rogwołodowiczów do Konstantynopola oparty został na potwierdzonych źródłowo faktach historycznych. W 1229 roku wielki książę kijowski Mścisław I Harald zajął Połock, po czym wziął do niewoli, a następnie wygnał do Bizancjum synów Wsiesława Czarodzieja, Dawida, Światosława i Rościsława. Reszta rodowodu to *licentia poetica* kompilatorów „Początku...”: nic skądinąd nie wiadomo o synach Rościsława, których Litwini mieliby sprowadzić z wygnania, by oddać im władzę, zaś ich potomkom, aż do

<sup>53</sup> Tekst oryginalny: *Посольская Книга 1575–1579*, RGADA, F. 79, Op. 1, D. 10; cyt. za wydaniem: А.И. Филюшкин, *Изобретая первую войну России и Европы...*, s. 754).

<sup>54</sup> Tekst oryginalny: *ibidem*, s. 754–755.

<sup>55</sup> Zob. O. Łatyszonek, *Od Rusinów Białych...*, s. 281 i n.

<sup>56</sup> Wydanie tekstu: *Полное собрание русских летописей*, т. 17..., kol. 593–600.

Giedymina, nadano imiona już to fikcyjne, zaczerpnięte z poprzednich, „niskich” rodowodów Giedyminowiczów (Wid zwany Wilkiem), już to należące do historycznych litewskich *kunigas*, niebędących jednak przodkami Giedymina (Projden – Traidenis, Witeń – Vytenis)<sup>57</sup>. Prawno-dynastyczny sens tak skonstruowanego rodowodu celnie ujął Oleg Łatyszonek: „Jako rzekomi potomkowie książąt – «izgojów», zesłanych za nieposłuszeństwo wobec Włodzimierza Monomacha do Konstantynopola i pozbawionych udziałów w ziemi ruskiej, Giedyminowicze nie mieli praw do dziedzictwa Włodzimierza”<sup>58</sup>.

Na tym jednak nie koniec. Kiedy „argument połocki” pojawił się po raz pierwszy w moskiewskiej praktyce dyplomatycznej wobec Litwy i Polski, Iwan Groźny przyrównał się właśnie do zagarnięcia Połoczczyzny. Jak ustalił Boris N. Floria, chodzi o gramotę przesłaną litewskim panom przez Dumę bojarską między listopadem 1562 a styczniem 1563 roku. Czytamy w niej:

Jaka to, panowie, sprawiedliwość cudzą ojcowiznę trzymać i zwać ją swą własną? A przypominajcie sobie tylko, panowie, jak hetmani litewscy Rogwołodowiczów Dawida i Mowkołda na księstwo litewskie wzięli i jak wielkiemu księciu Mścisławowi, synowi Włodzimierza Monomacha dań do Kijowa ślali, o czym dobrze wiemy, że tak właśnie było. I dlatego nie tylko cała ziemia ruska, ale i ziemia litewska jest ojcowizną naszego pana [podkr. G.F.]<sup>59</sup>.

W dokumencie tym wciąż jeszcze pokutowała wersja o niskim pochodzeniu Giedyminowiczów. Iwan Groźny przyjął za obowiązujący kniaziowski-połocki wariant rodowodu wielkich książąt litewskich nieco później, około roku 1567. Oficjalna,

<sup>57</sup> Zwięzłe omówienie kwestii, wraz z krytycznym przeglądem literatury tematu: O. Łatyszonek, *Od Rusinów Białych...*, s. 284–286. Ważniejsze, kanoniczne opracowania: М.Е. Бычкова, *Отдельны моменты истории Литвы в интерпретации русских генеалогических источников XVI в.*, w: *Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII–XIV вв.*, ред. Б.А. Рыбаков, Москва 1974, s. 365–377; *eadem*, *Legenda o pochodzeniu wielkich książąt litewskich. Redakcje moskiewskie z końca XV i z XVI wieku*, „*Studia Źródłoznawcze*” 20 (1976), s. 183–199; Б.Н. Флоря, *Родословие литовских князей в русской политической мысли XVI в.*, w: *Восточная Европа в древности и средневековье*, Москва 1978, s. 322–328.

<sup>58</sup> O. Łatyszonek, *Od Rusinów Białych...*, s. 286. Zob. też: К.Ю. Ерусалимский, *Идеология истории Ивана Грозного: взгляд из Речи Посполитой*, w: *Диалоги со временем: Память о прошлом в контексте истории*, ред. Л.П. Репина, Москва 2008, s. 589–635.

<sup>59</sup> „Ино то, панове, которая правда, что чужую вотчину держати и называти ее своею? А только, панове, вспомянути прежние обычаи, которымъ обычаемъ гетманы литовские Rogwołodowiczewъ Давила да Мовколда на Литовское княжество взяли и которымъ обычаемъ великому государю Мсгиславу Володимеричу Манамашу къ Киеву дань давали, мы то гораздо вѣдаемъ, кое так было; ино потому не токмо что Руская земля вся, но и Литовская земля вся вотчина государя нашего” (*Сборник Императорского Русского Исторического Общества*, т. 71: *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством*, часть 3-я (годы с 1560 по 1570), Санкт-Петербург 1892, s. 108, podkr. G.F.). Zob. także: Б.Н. Флоря, *Русско-польские отношения...*, s. 35–36.

kontrastywna interpretacja rangi i pozycji monarchii moskiewskiej i polsko-litewskiej brzmiała odtąd: o ile car jest z woli Boga monarchą dziedzicznym, samodzielnym (w bizantyjskim sensie *autokratēs*), o nieograniczonej władzy, o tyle wielcy książęta litewscy i królowie Polski to władcy „nierdzenni” (*не коренные*), ograniczeni wolą i podlegli rozkazom poddanych, których przodkowie powołali na tron ich przodków – zasłużenie wygnanych książąt połockich<sup>60</sup>.

Nic dziwnego, że w urzędowych dokumentach z okresu moskiewskiego „połockiego pochodu” dominuje ta sama topika, co w przytoczonych pismach: „car i wielki książę [...] chodził na wroga swego, na litewskiego, za jego wielkie nieprawości, miasto Połock, ojcowiznę swoją odzyskać. I Bóg [...] ojcowiznę jego, miasto Połock w ręce mu podał”<sup>61</sup>. W dziewięć dni po zdobyciu miasta posłowie Zygmunta Augusta otrzymali gramotę, sygnowaną 24 lutego 1563 „w jego carskiego majestatu ojcowiznie Połocku”<sup>62</sup>, w której Iwan Groźny po raz pierwszy tytułował się księciem połockim. Od tej pory kolejne moskiewskie poselstwa domagać się będą uznania pełnej carskiej tytułatury, a w szczególności tych jej członów, które dla państwa polsko-litewskiego były nie do przyjęcia: „car i wielki książę całej Rusi” (*царь и великий князь всяя Руси*), „pan i wielki książę połocki” (*государь и великий князь Полотцкий*), oraz „dziedziczny pan i zdobywca ziemi inflanckiej Zakonu Niemieckiego” (*государь отчинные и обладатель земли Лифляндския Неметцкого чину*). Ten ideologiczny program znalazł wyraz także na oficjalnej wielkiej pieczęci, uwierzytelniającej dokumenty carskiej kancelarii począwszy od lata 1578 roku<sup>63</sup>. W wieńcu herbów terytorialnych (*Wappenkranz*) na rewersie pojawia się również „pieczęć połocka”

<sup>60</sup> Odnośny fragment pisma Dumy bojarskiej do Zygmunta Augusta z lipca–sierpnia 1567 roku: „Naszemu władcy nikt nie rozkazuje, a tobie twoi panowie jak chcą, tak rozkazują; albowiem nasi władcy, przez nikogo na tron nie posadzeni [...], w swoich państwach samowładnie panują, a wy dlatego swoich panów rad słuchacie, że prarodziców twoich [...] Dawida i Mowkołda, litewscy hetmani na księstwo wzięli, [...] i dlatego swoim panom jesteście posłuszny, bo jesteście nierdzennymi władcami” („Нашимъ великимъ государемъ не указываетъ никто, а тебѣ твои панове какъ хотятъ, такъ укажутъ, занже наши государи [...] никѣмъ не посажены [...] на своихъ государьствахъ государи самодержествуютъ, а вы потому своихъ пановъ радѣ слушаете, што прародителей твоихъ гетманы литовские [...] Давила да Мовколда на Литовское княжество взяли, [...] потому ты своимъ паномъ и послушенъ, что есте не коренные государи”, *Сборник...*, s. 508–509).

<sup>61</sup> *Сборник...*, s. 121: „царь и великий князь [...] на недруга своего на литовского, за его великие неправды ходилъ и своею вочины города Полотцка искати. И [...] Бог [...] вочину его городъ Полтескъ въ руки ему далъ”. Zob.: S. Bogatyrev, *Battle for Divine Wisdom. The Rhetoric of Ivan IV's Campaign against Polotsk*, w: *The Military and Society in Russia, 1450–1917*, ed. by E. Lohr, M. Poe, Leiden 2002, s. 325–363; С.Н. Богатырев, *Повесть о Полоцкомъ взятии и проблемы истории культуры Московской Руси*, w: *Источниковедение и историография в мире гуманитарного знания: Доклады и тезисы XIV научной конференции. Москва, 18–19 апреля 2002 г.*, Москва 2002, s. 128–131.

<sup>62</sup> „Во [...] царьского величества вочинѣ въ Полотцку”, *Сборник...*, s. 131. Carski tytuł: *ibidem*, s. 125. Zob. też: *Книга посольская Метрики Великого Княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государство короля Сигизмунда-Августа (с 1545 по 1572 год)*, Москва 1843, n. 159, s. 237.

<sup>63</sup> Zob. H. Grala, „Pieczęć połockaja” *Iwana IV Groźnego. Treści imperialne w moskiewskiej sfragistyce państwowej*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” 14 (1997), s. 117–134.

(*печать полоцкая*). Absolutne *novum* stanowi tu herb Księstwa Połockiego – są to Kolumny, godło wielkich książąt litewskich wiodących ród od Giedymina. Jak celnie zauważa Hieronim Grala:

wydaje się więc wysoce prawdopodobne, iż herbowi Połocka – domniemanej kolebki Giedyminowiczów – przypadła na pieczęci Iwana IV rola szczególna: dzięki przemyślanej mityfikacji heraldycznej występował on jako *pars pro toto* Wielkiego Księstwa Litewskiego, legitymizując uroszczenia carskie<sup>64</sup>.

Czy znaczy to, że włączone w skład ziem moskiewskich Księstwo Połockie zachowało, albo raczej odzyskało, w latach 1563–1579 administracyjne wyodrębnienie? Odpowiedź brzmi: rzecz jasna nie. Iwan Groźny w ramach konsekwentnej centralizacji państwa moskiewskiego usuwał wszelkie ślady postfeudalnych form państwowości. Połoczczyzna stała się *de iure* powiatem administrowanym przez carskiego namiestnika<sup>65</sup>.

### III.3. Triumf tekstu sporu i władzy

Powtórzmy: wybór Połocka jako celu polsko-litewskiej ofensywy w 1579 roku był decyzją o doniosłych skutkach polityczno-propagandowych. W *Edictum regium de supplicationibus...* kancelaria Batorego przywodziła co prawda jedynie motywację strategiczną, stwierdzając: „Pilnie więc rozważywszy wszelkie okoliczności, [...] doszliśmy na koniec do wniosku, iż celem pierwszej ofensywy naszych wojsk powinno być zdobycie Połocka. Twierdza ta bowiem, jak miecz nad karkiem, zagraża naszemu Wielkiemu Księstwu Litewskiemu a nawet samemu naszemu miastu Wilnu”<sup>66</sup>.

<sup>64</sup> *Ibidem*, s. 129.

<sup>65</sup> Zob. K.V. Баранов, *Записная книга Полоцкого похода 1562/63 года*, „Русский дипломатический архив” 10 (2004), s. 119–154. Już w tej urzędowej księdze, drobiazgowo dokumentującej wyprawę Iwana Groźnego, Połoczczyzna konsekwentnie określana jest jako połocki powiat (повет), względnie ujazd (уезд). Wątpliwości nie pozostawia tekst księgi 573 *Метрики Литовской*, rejestrującej rozdawnictwo nadziałów ziemskich (*поместие*) weteranom „połockiego pochodu”: mowa tam wyłącznie o „powiecie połockim” („Полотцкий повѣт”). Zob. *Иван Грозный – завоеватель Полоцка: (новые документы по истории Ливонской войны)*, red. А.И. Филюшкин, сост., подгот. к публ., вступ. ст. В.Ю. Ермак, описание рукописи К.Ю. Ерусалимский, Санкт-Петербург 2014, s. 47–49.

<sup>66</sup> „Rebus vero omnibus in accuratam considerationem vocatis, [...] eam tandem in sententiam descendimus, ut primam nostrorum armorum vim ad Polotiam oppugnandam conferri oportere concluderemus, quod quidem ea arx cervicibus Magni Ducatus nostri Lithuaniae atque adeo ipsi civitati nostrae Vileni [...] immineret” (*Edictum regium de supplicationibus...*, k. D<sub>2</sub>v.-D<sub>2</sub>r.). Decyzję marszu na Połock podjęto zresztą wbrew Litwinom, którzy nalegali, by szybkim przemarszem przez Inflanty zaatakować w pierwszej kolejności Psków. Jak dowodzi Karol Łopatecki, hetman wielki litewski Mikołaj Radziwiłł Rudy przedstawił nawet Batoremu szczegółowy plan pochodu na Psków, zachowany w archiwach jako *Droga do [ziemi] moskiewskiej*. Por. K. Łopatecki, *Itineraria jako źródła poznania myśli strategicznej i operacyjnej w okresie panowania Stefana Batorego*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 63 (2018), nr 2, s. 39–40.

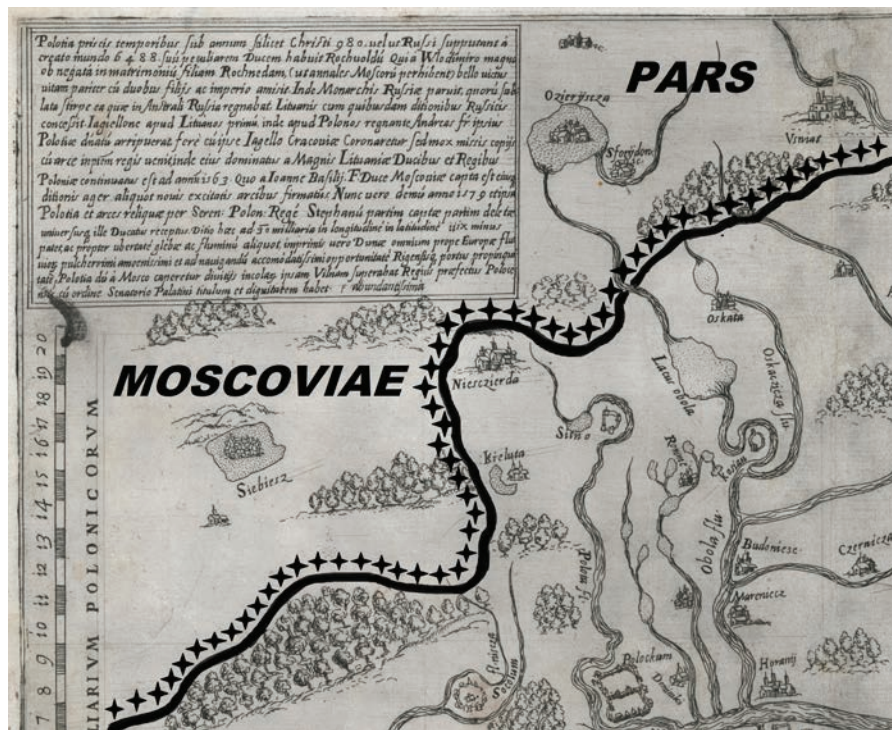


Ale Połock w rękach Iwana Groźnego jeszcze bardziej zagrażał Wilnu i Litwie jako kluczowy element dynastycznej argumentacji, uderzającej, i to na arenie międzynarodowej, w prawne podstawy władzy elekcyjnych monarchów Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Trudno się więc dziwić, że żaden inny sukces wojen inflanckich nie został tak nagłośniony i wykorzystany propagandowo przez stronę polsko-litewską. Szło tu bowiem o międzynarodową politykę i dyplomację, a kluczową sprawą była legitymizacja modelu elekcyjnego w opozycji do opartej na dynastycznej logice monarchii dziedzicznej.

Skutkiem akcji propagandowej Batorego był długofalowy triumf w sferze symbolicznej. W wytworzonych przez stronę polską-litewską tekstach był to triumf Rzeczypospolitej, bardziej jednak Polski niż Litwy, choć przecież to Litwa odzyskała swoją prowincję. Bo tak też opowiedziano „rekuperowanie” Połocka w tekstach sporu o władzę, szczególnie tych przeznaczonych dla zewnętrznego, europejskiego odbiorcy – na przykład w *Atlasie Księstwa Połockiego*. Na wszystkich bez wyjątku składających się nań rycinach zdobywca nazywany jest „Najjaśniejszym królem Polski Stefanem”. Poza trzykrotną wzmianką o Litwie w nocie historycznej na mapie Księstwa Połockiego, służącą legitymizacji *translatio imperii* z Wilna do Krakowa, przymiotnik „Lithuanicus” pojawia się jedynie na oznaczenie litewskiej konnicy i położenia obozu Litwinów na *Oblężeniu i zdobyciu warownej twierdzy połockiej przez Najjaśniejszego Króla Polski Stefana*. W toponimii na mapie Księstwa niepodzielnie dominuje polska forma nazewnictwa (np. Dzisna, Glebokie), niekiedy w postaci zlatynizowanej (Połockum, Horodcum). Trudno się zatem dziwić, że angielski czytelnik *A True reporte* dowiadywał się, iż „the Towne and Castell of Polotzko” został odzyskany („recovered”) „to the Crowne of Poland againe, as it hath beene in times past”, podczas gdy zniekształcony za niemieckim pierwowzorem toponim *Litto* czynił Litwę geograficznym konkretem porównywalnym z „the desert sea-coast of Bohemia” w *The Winter’s Tale*<sup>67</sup>. Mapa Księstwa Połockiego, w swej treści kartograficznej, milczy nie tylko o Litwie. Milczy również wymownie o państwie moskiewskim. Na szesnastowiecznych mapach oznaczano formułą *pars/partes* fragmenty państw przylegających do centralnie przedstawionego tytułowego terytorium mapy. Na mapie Pacholowieckiego w żaden sposób nie zaznaczono granic zdobyczy terytorialnych wyprawy Batorego z 1579 roku. Zaś nota historyczna, którą staraliśmy się przeczytać w myśl hermeneutyki podejrzeń, umieszczona jest tam właśnie, gdzie mogłaby – a nawet powinna – widnieć inskrypcja: „Pars Moscoviae” (zob. il. 5).

Polski triumf nad Iwanem Groźnym przybrał również formę steatralizowaną, a slogan *Polotia recepta* utrwalono na okolicznościowym medalu, nawiązującym do triumfalnej ikonografii z czasów Cesarstwa Rzymskiego. 12 czerwca 1583 roku, po długiej i zwycięskiej wojnie, kanclerz, a wówczas już hetman wielki koronny Jan Zamojski poślubił czternastoletnią Gryzeldę Batory – rodzoną bratanicę króla Stefana.

<sup>67</sup> *A True reporte...*, k. A<sub>2</sub>v.



Il. 5. Stanisław Pacholowiecki, *Descriptio Ducatus Polocensis*, Roma: Giovanni Battista Cavaliere, 1580: zaznaczono przybliżoną, nieoznaczoną na mapie granicę litewsko-moskiewską po kampanii połockiej, a także dodano inskrypcję „Pars Moscoviae” (Kolekcja dr. Tomusza Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, sygn. TN 2464, za uprzejmą zgodą Muzeum).

20 czerwca na krakowskim Rynku odbył się *Triumphus Moscoviticus*, opisany szczegółowo przez niezastąpionego Heidensteina, a za nim między innymi przez Bartosza Paprockiego i Joachima Bielskiego<sup>68</sup>. Jak relacjonował Paprocki:

Na trzech wozach wieziono podobieństwa onych wszystkich spraw wojennych, które przez trzy lata w moskiewskiej ziemi podejmowane były, miast, zamków pobranych, rzek, lasów, przez które się przeprowały wojska, oblężenia zamków i dobywania ich; na drugich wozach pancerze, zbroje, tarcze, oszczepy, drzewa i inne rozmaite bronie moskiewskie wieziono; za nimi ludzi obojga stanu jakoby więźnie i wielką zdobycz albo łupy. Inflantska ziemia na kształt białejgłowy przyprawiona była ochędźnie, w wieńcu zielonym, na szerokim

<sup>68</sup> Por. R. Heidenstein, *De nuptiis illustrium Ioan[nis] de Zamoscio [...] ac Griseldis Bathorreae [...] ad [...] Georgium Fridericum marchionem Brandenburgen[sem] [...] Epistola*, Kraków: Drukarnia Łazarzowa, 1583; B. Paprocki, *Herby rycerstwa [...] polskiego na pięćoro ksiąg rozdzielone*, Kraków: Maciej Garwolczyk, 1584, s. 691–692; M. Bielski, *Kronika polska*, Kraków: Jakub Siebeneicher, 1597, s. 794.

placu, kędy onej wszystkiej krainy własność wykonterfetowana była, a Moskwcin u niej pod nogami przydeptany. [...] A za tymi wszystkimi błazen, który się pośmiewał z onych pierwszych hardych fuków i z śmiałości ich, i z wielkiego kniazia moskiewskiego<sup>69</sup>.

Przed kamienicę, w której zasiadał gość honorowy – król we własnej osobie, zatoczono bramę triumfalną z inskrypcją: „Stefanowi Moskiewskiemu, królowi polskiemu, wielkiemu księciu litewskiemu, zwycięzcy, triumfatorowi, po odzyskaniu Połocka i Inflant, po rozszerzeniu granic litewskich – Senat i Lud Polski”<sup>70</sup>. Stephanus z przydomkiem *Moscoviticus*, ukutym na podobieństwo przydomków (tzw. *cognomina ex virtute*) zwycięskich konsulów, a potem cesarów, ten jedyny raz występuje również jako wielki książę litewski i rozszerzyciel granic Litwy, nie zaś Polski. Pod koniec spektaklu rzucono w tłum gapiów „srebrne monety wielkości portugałów: z jednej strony był wizerunek i imię króla, na odwrocie zaś palma, a pod nią Moskwcin, porzucony oręż oraz płacząca moskiewska niewiasta i dzieci [właściwie: dziecko], z takim oto elogium: «LIVONIA POLOTIAQUE RECEPT[A]»” („Odzyskanie Inflant i Połocka”)<sup>71</sup>. Egzemplarze tych monet (ściślej: medali), także złotych, które 18 czerwca rozdawano znakomitym gościom na uroczystym obiedzie u Zamojskiego<sup>72</sup>, szczęśliwie dochowały się do naszych czasów (zob. il. 6a–b). Zaprojektowane być może przez samego Zamojskiego na chwałę króla i własną, wzorowane były na rzymskich sestercach *Wespazjana* typu *IUDAEA CAPTA*, upamiętniających triumf nad zbuntowaną prowincją<sup>73</sup>. Co znamienne, legenda na awersie, w otoku wokół wizerunku *Batorego*, brzmi: „STEPHANVS D[EI] G[RATIA] REX POLONIAE”. W kilka dziesięcioleci później *Salomon Neugebauer*, autor katalogu emblematów heroicznych, mógł uczciwie napisać: „monetę tę wybito po zwycięstwie nad Moskwą i po odzyskaniu przez Królestwo Polskie Inflant i Połocka”<sup>74</sup>.

<sup>69</sup> B. Paprocki, *Herby...*, s. 691.

<sup>70</sup> R. Heidenstein, *De Nuptiis...*, k. D<sub>2</sub>r.: „STEPHANO REGI POLON[IAE] MAG[NO] DUCI LIT[UANIAE] MOSCOVITICO, VICTORI, TRIUMPHATORI, POLOTIA LIVONIAQUE RECEPTIS ET LITUANIAE FINIBUS PROLATIS S[ENATUS] P[OPULUS]Q[UE] P[OLONUS]”.

<sup>71</sup> R. Heidenstein, *De Nuptiis...*, k. D<sub>3</sub>v.: „Sub finem spectaculi missilia in vulgus iacta, nummi argentei Ioachimici magnitudine; erant in his ab una parte regis effigies nomenque, ab altera palma sub eaque Moscus abiectis armis feminaque Moscovitica ac pueri flentes, cum huiusmodi elogio: LIVONIA POLOTIAQUE RECEPT[A]”.

<sup>72</sup> Zob. *ibidem*, C<sub>2</sub>r.: „nummi aurei cum effigie regis Polotiaque ac Livoniae receptae elogio debellatique Mosci imagine, ad Lusitanici nummi pondus, dati”.

<sup>73</sup> Konkretnie ikonograficzne źródło tego przedstawienia zidentyfikował niedawno B. Awianowicz: *From IVDAEA CAPTA to LIVON(IA) POLOT(IA)Q(UE) RECEPTA: The Reception of the Famous Reverse of the Vespasian Coins in Renaissance Poland*, „Wiadomości Numizmatyczne” 73 (2019), z. 207, s. 1–11.

<sup>74</sup> S. Neugebauer, *Selectorum symbolorum heroicorum centuria gemina*, Frankfurt: Jacob de Zetter, 1619, s. 229–230: „LIVONIA POLOCIAQVE RECEPT[A]. Ad imitationem nummorum Vespasiani ac Titi Imp[er]p. Romanorum, qui Iudaea et aliis provinciis captis simili interpretatione usi sunt, nummus signatus est victoria ex Moscorum Principe reportata Livoniaque ac Polocia regno Poloniae restituta”.



Il. 6a–b. Srebrny medal z 1583 roku, upamiętniający odzyskanie Inflant i Połocka, 40 mm, 24,52 g (reprodukcja z katalogu Warszawskiego Centrum Numizmatycznego, aukcja nr 51 z 9 czerwca 2012 r., poz. 1032)

O pośmiertną chwałę pogromcy Iwana Groźnego zadbała wdowa, Anna Jagiellonka. W 1595 roku Santi Gucci stworzył wedle jej szczegółowych wskazówek pomnik nagrobny Batorego, znajdujący się po dziś dzień w Kaplicy Mariackiej na Wawelu<sup>75</sup>. Pozbawiony inskrypcji „LIVONIA POLOTIAQ. RECEPTA” kartusz z palmą, pognębnym Moskwinem oraz płaczącymi kobietą i dzieckiem, płaskorzeźbiony w piaskowcu, znalazł się w samym centrum górnej, przypominającej sarkofag kondygnacji cokołu (zob. il. 7). Zaś w górnej części półkolistej wnęki, nad reliefowym wizerunkiem półleżącego, śpiącego króla, znalazła się tablica z ułożoną przez królową wdowę inskrypcją. Jej fragment brzmi: „Stefanowi Batoremu, królowi polskiemu, w sprawach pokojowych i wojennych wielkiemu, sprawiedliwemu, pobożnemu, szczęśliwemu zwycięzcy, Inflan i Połocka na Moskalu mścicielowi – Anna Jagiellonka, królowa Polski”<sup>76</sup>.



Il. 7. Medalion inflancko-połocki na cokole nagrobka Stefana Batorego dłuta Santiago Gucciego w kaplicy Mariackiej na Wawelu, 1595 (fot. J. Niedźwiedź)

<sup>75</sup> Zob. K. Mikocka, *Nagrobki Stefana Batorego i Anny Jagiellonki w Katedrze wawelskiej. Kilka uwag i hipotez*, „Rocznik Historii Sztuki” 14 (1984), s. 81–103.

<sup>76</sup> „STEPHANO BATHOREO REGI POLONIAE/ PACIS BELLIQ[UE] ARTIBUS MAGNO/ IVSTO PIO FOELICIT VICTORI/ LIVONIAE POLOTIAEQ[UE] DE MOSCHO VINDICI/ ANNA IAGIELLONIA REG[INA] POLONIAE”.

## IV. Epilog

W białoruskiej historiografii, począwszy od kanonicznego *Обозрение истории Белоруссии с древнейших времен* (Przeglądu historii Białorusi od czasów najdawniejszych) dziewiętnastowiecznego historyka Osipa Turczynowicza<sup>77</sup>, przyjęło się uważać Księstwo Połockie za pierwszy, niejako „prabiałoruski” twór państwowy. Jak pisze Oleg Łatyszonek w rozdziale pod znamienym tytułem *Білая Русь – kraj bez historii*: „Współcześni Białorusini za pierwsze państwo białoruskie zgodnie uważają księstwo połockie. Nie ma w Białorusi podręcznika, w którym jako pierwsza historyczna postać nie pojawiałby się książę połocki Rogwołod z [...] córka Rogneda<sup>78</sup>”. Ten sam Rogwołod z Rognedą, który znalazł się na dwudziestorubłównicy otwierającej w 2006 roku pamiątkową serię wyemitowaną przez Narodowy Bank Republiki Białorusi i zatytułowaną „Umacnianie i obrona państwa” (zob. il. 8). W obowiązującym dyskursie historycznym chodzi o to samo państwo, którego wyidealizowany, a zarazem upolityczniony i naiwnie dydaktyczno-patriotyczny obraz dał w jednym ze swych uroczystych przemówień białoruski prezydent Alaksandr Łukaszenka:

Już wówczas, 1155 lat temu, Połock służył jako handlowy i administracyjny ośrodek słowiańskiej Europy. Zaś Księstwo Połockie, nasza historyczna kolebka, było miłym, pracowitym i przyjaznym państwem. Już wówczas jego mieszkańcy samodzielnie decydowali o swym losie: na narodowym wiecu wybierali przywódców spośród najmłodszych i najmądrzejszych przedstawicieli swej ziemi<sup>79</sup>.

Myślę, że pośmiertne perypetie Księstwa Połockiego wpisują się na swój sposób w uniwersalny schemat kartograficznej władzy-wiedzy w działaniu, bodaj najtrafniej i najprościej ujęty przez cytowanego na wstępie Monmoniera:

Mapa nigdzie indziej nie funkcjonuje lepiej jako symbol państwa i broń intelektualna, niż w dysputach terytorialnych. Gdy kraj A i kraj B zgłaszają pretensje do terytorium C, zwykle wiodą ze sobą również wojnę kartograficzną. Kraj A, który kilka dekad wcześniej pokonał kraj B i kontroluje obecnie terytorium C, inkorporował C do A na swoich mapach. Jeśli mapy kraju A w ogóle wyodrębniają C, robią to zazwyczaj oznaczając jednocześnie inne prowincje lub subregiony. Jeśli kraj B poniósł dotkliwą klęskę, jego mapy

<sup>77</sup> O. Турчинович, *Обозрение истории Белоруссии с древнейших времен*, Санкт-Петербург 1857.

<sup>78</sup> O. Łatyszonek, *Od Rusinów Białych...*, s. 265.

<sup>79</sup> „Ужо тады, 1155 гадоў таму, Полацк быў вядомым гандлёвым і адміністрацыйным цэнтрам славянскай Еўропы. А Полацкае княства – наша гістарычная калыска – мірнай, працавітай і дружалюбнай дзяржавай. Ужо тады яго жыхары самастойна вызначалі свой лёс. На народным вечы выбіралі правадыроў з ліку самых мужных і мудрых прадстаўнікоў сваёй зямлі” (*Урачысты сход, прысвечаны Дню Незалежнасці Беларусі*, 1.07.2017, oficjalna strona prezydenta Białorusi: [http://president.gov.by/by/news\\_by/view/urachysty-sxod-prysvechany-dnju-nezalezhnasti-belarusi-16594/](http://president.gov.by/by/news_by/view/urachysty-sxod-prysvechany-dnju-nezalezhnasti-belarusi-16594/), dostęp: 24.07.2020).

mogą ukazywać C jako terytorium sporne. W odróżnieniu od map A, mapy B zawsze nazywają C<sup>80</sup>.



II. 8. Białoruska srebrna dwudziestorublówka z serii „Умацаванне і абарона дзяржавы” („Umacnianie i obrona państwa”), 2006 rok, 38,61 mm, 33,62 g: awers upamiętniający Rogwołoda i Rogniedę (G. Franczak, kolekcja prywatna)

Oto jak potoczyła się interesująca nas tu historia – historia zawłaszczeń i przekłamań. Państwo A – Wielkie Księstwo Litewskie – inkorporowało niezależne terytorium C (Księstwo Połockie), zacierając stopniowo jego państwowość i ostatecznie przekształcając je w województwo. Państwo B – Carstwo Moskiewskie – wysunęło dynastyczne pretensje do C, wskrzeszając tytuł i księstwo, zajmując je w 1563 roku, by natychmiast uczynić zeń zwykły powiat. Szesnaście lat później państwo A, które

<sup>80</sup> „Nowhere is the map more a national symbol and an intellectual weapon than in disputes over territory. When nation A and nation B both claim territory C, they usually are at war cartographically as well. Nation A, which defeated nation B several decades ago and now holds territory C, has incorporated C into A on its maps. If A's maps identify C at all, they tend to mention it only when they label other provinces or subregions. If nation B was badly beaten, its maps might show C as a disputed territory. Unlike A's maps, B's maps always name C” (M. Monmonier, *How to Lie with Maps...*, s. 104).

zdążyło stać się Rzeczpospolitą Obojga Narodów, na powrót zawojowało C, wywołując własne historyczne prawa ekshumowanego przez państwo B księstwa, utrwalając je na mapie, by czym prędzej z kolejnych map je zetrzeć, ponownie sprowadzając do rangi województwa. Po dwóch stuleciach państwo B, zwane tym razem Imperium Rosyjskim, rozbierając wraz z dwoma zaprzyjaźnionymi cesarstwami państwo A, na dłuższy czas zajęło terytorium C. Jego dawna metropolia P stała się wkrótce skromną siedzibą powiatu, w guberni ze stolicą w konkurencyjnym mieście W.

Tyle że monarchowie B nigdy nie przestali tytułować się książętami C. Ich poczet zamyka rozstrzelany w nocy z 16 na 17 lipca 1918 roku imperator i samodzierża wszechrosyjski, ostatni książę połocki Mikołaj II Romanow. Zaś o terytorium C przypomina dziś jako jedyne, na mapach i w oficjalnej ikonosferze, państwo D, które na kanwie najdawniejszych dziejów tego pierwszego osnuło swój mit założycielski – Republika Białorusi.

## Bibliografia

### Źródła

Баранов К.В., *Записная книга Полоцкого похода 1562/63 года*, „Русский дипломатарий” 10 (2004), s. 119–154.

*Книга посольская Метрики Великого Княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государственное короля Сигизмунда-Августа (с 1545 по 1572 год)*, Москва 1843.

*Летапісы і хронікі Беларусі. Сярэднявечча і раньнемадэрны час*, уклад. В.А. Варонін, Смаленск 2013.

*Полное собрание русских летописей*, т. 1: *Лаврентьевская летопись*, Ленинград 1926–1928.

*Полное собрание русских летописей*, т. 17: *Западнорусские летописи*, Санкт-Петербург 1907.

*Полное собрание русских летописей*, т. 21: *Книга Степенная царского родословия*, Санкт-Петербург 1908.

*Сборник Императорского Русского Исторического Общества*, т. 71: *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством*, ч. 3 (годы с 1560 по 1570), Санкт-Петербург 1892.

Bielski M., *Kronika polska*, Kraków: Jakub Siebeneicher, 1597.

*De rebus gestis Stephani I, regis Poloniae, magni ducis Lithuaniae etc., contra magnum Moschorum ducem narratio*, Roma: Eredi di Antonio Blado, 1582.

Długosz J., *Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae. Liber 10: 1370–1405*, Warszawa 1985.

*Edictum regium de supplicationibus ob rem bene adversus Moschum gestam*, Köln: Maternus Cholinus, 1579.

*Edictum regium de supplicationibus ob rem bene adversus Moschum gestam*, Kraków: Mikołaj Szarfenberger, 1579.



- Edictum Regium Svirensis ad milites, ex quo causae suscepti in magnum Moschoviae ducem belli cognoscuntur. Edictum regium de supplicationibus ob captam Polotiam. Rerum post captam Polotiam contra Moscum gestarum narratio*, Warszawa: Mikołaj Szaferberger, 1579.
- Edictum Serenissimi Poloniae Regis ad milites, ex quo causae suscepti in Magnum Moscoviae Ducem belli cognoscuntur. Item Edictum eiusdem de supplicationibus ob captam Polociam habendis: cum Epistola qua ordines ad comitia convocantur et rerum post captam Polociam gestarum narratione. Hisce adiecta sunt quaedam de Magni Moscoviae Ducis genere, quod se nescio qua auctoritate ab Augusto Caesare ducere iactitat*, Köln: Maternus Cholinus, 1580.
- Heidenstein R., *De bello Moscovitico commentariorum libri sex*, Kraków: Drukarnia Łazarzowa, 1584.
- Heidenstein R., *De nuptiis illustrium Ioan[nis] de Zamoscio [...] ac Griseldis Bathorreae [...] ad [...] Georgium Fridericum marchionem Brandenburgensem [...] Epistola*, Kraków: Drukarnia Łazarzowa, 1583.
- Heidenstein R., *Pamiętniki wojny moskiewskiej w 6 księgach*, przeł. J. Czubek, Lwów 1894.
- Herberstein S., *Rerum Moscoviticarum commentarii. Synoptische Edition der lateinischen und der deutschen Fassung letzter Hand, Basel 1556 und Wien 1557*, erst. von E. Maurer und A. Fülberth, München 2007.
- Latopis nowogrodzki pierwszy – przekład na język polski i opracowanie naukowe najstarszego zabytku historii Nowogrodu Wielkiego*, projekt Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki nr 22H16036884, oprac. zespół pod kier. Z.A. Brzozowskiej, <http://ki.wfi.uni.lodz.pl/ceraneum/latopis/html/index.html> (dostęp: 29.02.2020).
- Martinelli A., *Narratione del successo della guerra del re di Polonia contro al Moscovito l'anno 1579*, предисловие, подготовка текста и перевод И. В. Дубровский, „Русский Сборник. Исследования по истории России” 21 (2017), s. 10–68.
- Mercator G., *Lithuania*, w: *Atlas sive Cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura*, Duisburg: Albertus Busius, 1595, tab. XXVII. Kolekcja dr. Tomasza Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, sygn. TN 1127.
- Neue Zeitung von der Eroberung des Schlosses Polocia durch den König von Polen*, Speier: Bernhard Dalbin, 1579.
- Neue Zeitung von der Festung Polozk, welcher der polnische König am 30. August erobert hat*, b.m. [1579].
- Neugebauer S., *Selectorum symbolorum heroicorum centuria gemina*, Frankfurt: Jacob de Zetter, 1619.
- Novina jistá a pravdivá o dobytí znamenitého zámku a pevnosti velikého města hraničného Polocka, ležícího na pomezí litevském*, Praha: Michael Peterle, 1579.
- Pacholowiecki S., *Descriptio Ducatus Polocensis*, Roma: Giovanni Battista Cavalieri, 1580. Bibliothèque nationale de France w Paryżu, kolekcja Lallemand de Betz, sygn. 7454.
- Pamiętniki do historii Stefana, króla polskiego*, wyd. E. Raczyński, Warszawa 1830.
- Paprocki B., *Herby rycerstwa [!] polskiego na pięcioro książ rozdzielone*, Kraków: Maciej Garwolczyk, 1584.
- Piotrowski J., *Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków*, wyd. A. Czuczynski, Kraków 1894.
- Pistorius J., *Polonicae historiae corpus*, t. 3, Basel: Sebastian Petri, 1582.

- Pollnische Zeitung. Summarische und Warhafft Beschreibung, von jüngster bekriegung und eroberung etlicher fürnemer Städt und Vestungen, so König. Mayst. zu Polln, etc. dem Moscovittischen Tyrannischen Feind, mit sieghaffter hand glücklich aberhalten*, Nürnberg: Leonhard Heussler, 1580.
- The Pověšť vremennykh lét: An Interlinear Collation and Paradosis*, ed. by D. Ostrowski, D. Birnbaum, H.G. Lunt, vol. 1, Harvard 2004.
- Powieść minionych lat*, przeł. i oprac. F. Sielicki, Biblioteka Narodowa, Seria II, nr 244, Wrocław 1999.
- Ruggeri G., *La relazione sulla Polonia di Giulio Ruggeri (1568)*, a cura di J.W. Vos, Trento 1993.
- Stephani regis Poloniae epistola, historiam susceptae a se superiori aestate adversus Moschum expeditionis et expugnatae civitatis et arcis Polotzko recitans. Ad ordines Regni Poloniae scripta Anno 1579*, b.m. [Rostock: Stephan Möllermann], 1579.
- Strubicz M., *Magni Ducatus Lithuaniae, Livoniae et Moscoviae descriptio*, w: M. Kromer, *Polonia, sive de origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*, Köln: Arnold Mylius, 1589. Kolekcja dr. Tomasza Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, sygn. TN 2456.
- Strubicz M., Makowski T., *Magni Ducatus Lithuaniae caeterarumque regionum illi adiacentium exacta descriptio*, Amsterdam: Hessel Gerritsz & Willem Janszoon Blaeu, 1631. Kolekcja dr. Tomasza Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, sygn. TN 1141.
- Strykowski M., *Która przedtym nigdy świata nie widziała, Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi*, Królewiec: Jerzy Osterberger, 1582.
- Strykowski M., *O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego*, oprac. J. Radziszewska, Warszawa 1978.
- A True reporte of the taking of the great towne and castell of Polotzko by the King of Polonia, with the manner of the assaults, batteries, underminings, skirmishes and fyreworkes, that were there vsed from the 11 of August to the 30 of the same month 1579*, [London: s.n.], 1579.
- Wahrhaftige Zeitung wie die königliche Majestät von Polen am 30. August 1579 die Festung Polozk erobert hat*, Gdańsk: Jacob Rhode, 1579.
- Wechel J., *Rerum Polonicarum tomi tres*, t. 1, Frankfurt: Sigmund Feyerabend, 1584.

## Opracowania

- Александров Д.Н., Володихин Д.М., *Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII–XVI веках*, Москва 1994.
- Богагырев С.Н., *Повесть о Полоцком взятии и проблемы истории культуры Московской Руси*, w: *Источниковедение и историография в мире гуманитарного знания: Доклады и тезисы XIV научной конференции. Москва, 18–19 апреля 2002 г.*, Москва 2002, s. 128–131.
- Бычкова М.Е., *Отдельны моменты истории Литвы в интерпретации русских генеалогических источников XVI в.*, w: *Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII–XIV вв.*, ред. Б.А. Рыбаков, Москва 1974, s. 365–377.

- Дербов Л.А., *К вопросу о кандидатуре Ивана IV на польский престол в 1572–1576 гг.*, „Ученые записки Саратовского университета”, 39 (1954), s. 176–217.
- Дмитриева Р. П., *Сказание о князях владимирских*, Москва 1955.
- Ерусалимский К.Ю., *Идеология истории Ивана Грозного: взгляд из Речи Посполитой*, w: *Диалоги со временем: Память о прошлом в контексте истории*, ред. Л.П. Репина, Москва 2008.
- Ерусалимский К.Ю., *История на посольской службе: дипломатия и память в России XVI в.*, Москва 2005.
- Иван Грозный – завоеватель Полоцка: (новые документы по истории Ливонской войны), ред. А.И. Филюшкин, сост., подгот. к публ., вступ. ст. В.Ю. Ермак, описание рукописи К.Ю. Ерусалимский, Санкт-Петербург 2014.
- Пашуто В.Т., *Образование Литовского государства*, Москва 1959.
- Турчинович О., *Обозрение истории Белоруссии с древнейших времен*, Санкт-Петербург 1857.
- Филюшкин А.И., *Изобретая первую войну России и Европы: Балтийские войны второй половины XVI в. глазами современников и потомков*, Санкт-Петербург 2013.
- Флоря Б.Н., *Родословие литовских князей в русской политической мысли XVI в.*, w: *Восточная Европа в древности и средневековье*, Москва 1978, s. 322–328.
- Флоря Б.Н., *Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в.*, Москва 1978.
- Awianowicz B., *From IVDAEA CAPTA to LIVON(IA) POLOT(IA)Q(UE) RECEPTA: The Reception of the Famous Reverse of Vespasian Coins in Renaissance Poland*, „Wiadomości Numizmatyczne” 73 (2019), z. 207, s. 1–11.
- Bogatyrev S., *Battle for Divine Wisdom: The Rhetoric of Ivan IV’s Campaign against Polotsk*, w: *The Military and Society in Russia, 1450–1917*, ed. by E. Lohr, M. Poe, Leiden 2002, s. 325–363.
- The Book of Royal Degrees and the Genesis of Russian Historical Consciousness*, ed. by G. Lenhoff, A. Kleimola, Bloomington 2011.
- Byczkova M.E., *Legenda o pochodzeniu wielkich książąt litewskich. Redakcje moskiewskie z końca XV i z XVI wieku*, „Studia Źródłoznawcze”, 20 (1976), s. 183–199.
- Floria B.N., *Rosyjska kandydatura na tron polski u schyłku XVI wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 16 (1971), s. 85–95.
- Franczak G., *Atlas Księstwa Połockiego Stanisława Pachołowieckiego z 1580 roku – transkrypcja i przekład*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 61–74.
- Franczak G., *Filologia mapy. Badanie dawnej kartografii metodą krytyki tekstu na przykładzie toponimii mapy Księstwa Połockiego S. Pachołowieckiego z 1580 roku*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 193–252.
- Grala H., „Pieczęć połotckaja” Iwana IV Groźnego. Treści imperialne w moskiewskiej sfragistyce państwowej, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” 14 (1997), s. 117–134.
- Grala H., *Rzeczpospolita wobec pretencji Moskwy/Rosji do ziem ruskich*, w: *O ziemię naszą, nie waszą. Ideowe aspekty procesów narodotwórczych w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. Ł. Adamski, Warszawa 2017, s. 19–58.

- Harley J.B., *The New Nature of Maps: Essays in the History of Cartography*, ed. by P. Laxton, Baltimore 2001.
- Jacob Ch., *The Sovereign Map: Theoretical Approaches in Cartography Throughout History*, Chicago 2006.
- Juda M., Teodorowicz-Hellman E., *Polonika w Bibliotece Katedralnej w Strängnäs*, Stockholm 2011.
- Kappeler A., *Ivan Groznyj im Spiegel der ausländischen Druckschriften seiner Zeit. Ein Beitrag zur Geschichte des westlichen Russlandbildes*, Bern 1972.
- Kocowski B., *Heidenstein Reinhold (1553–1620)*, hasło w: *Polski słownik biograficzny*, t. 9, red. K. Lepszy, Wrocław 1960–1961, s. 342–344.
- Krawcewicz A., *Powstanie Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Białystok 2003.
- Krzywy R., „Chcesz być groźnym, a uciekasz...”. *Nad komentarzem do epinikonów moskiewskich Jana Kochanowskiego*, „Pamiętnik Literacki” 104 (2013), s. 185–194.
- Łatyszonek O., *Od Rusinów Białych do Białorusinów*, Białystok 2006.
- Łatyszonek O., *Polityczne aspekty przedstawienia średniowiecznych dziejów ziem białoruskich w historiografii Wielkiego Księstwa Litewskiego XV–XVI w.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 25 (2006), s. 5–44.
- Łatyszonek O., Bely A., *On the Scandinavian Origin of Rahvalod*, „Annus Albaruthenicus/Год Беларуски” 6 (2005), s. 49–64.
- Łopatecki K., *Itineraria jako źródła poznania myśli strategicznej i operacyjnej w okresie panowania Stefana Batorego*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 63 (2018), nr 2, s. 29–49.
- Marchesani P., *La Polonia nella storiografia italiana del XVI e XVII secolo: i clichés ideologici e la loro evoluzione*, „Europa Orientalis” 5 (1986), s. 203–231.
- Mikocka K., *Nagrobki Stefana Batorego i Anny Jagiellonki w Katedrze wawelskiej. Kilka uwag i hipotez*, „Rocznik Historii Sztuki” 14 (1984), s. 81–103.
- Monmonier M., *How to Lie with Maps*, Chicago 1991 (wyd. 2: 2018).
- Niedźwiedz J., *Atlas Księstwa Połockiego – wprowadzenie*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 1–18.
- Niedźwiedz J., *Atlas Księstwa Połockiego Stanisława Pachołowieckiego (1580): propaganda, genologia i tworzenie wiedzy geograficznej*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 127–155.
- Niedźwiedz J., *Poeta i mapa. Jan Kochanowski a kartografia XVI wieku*, Kraków 2019.
- Niedźwiedz J., *Polska szesnastowieczna propaganda wojenna w działaniu: przypadek Atlasu Księstwa Połockiego (1580)*, „Terminus” 19 (2017), z. 3 (44), s. 477–510.
- Nowak-Dłużewski J., *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Pierwsi królowie elekcyjni*, Warszawa 1969.
- Pirożyński J., *Z dziejów obiegu informacji w Europie XVI wieku. Nowiny z Polski w kolekcji Jana Jakuba Wicka w Zurychu z lat 1560–1587*, Kraków 1995.
- Poe M., *Moscow, the Third Rome: The Origins and Transformations of a “Pivotal Moment”*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 49 (2001), H. 3, s. 412–429.
- Strémooukhoff D., *Moscow the Third Rome: Sources of the Doctrine*, „Speculum” 28 (1953), no. 1, s. 84–101.
- Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 5: *Ziemia połocka i województwo połockie, XIV–XVIII wiek*, red. H. Lulewicz, oprac. H. Lulewicz et al., Warszawa 2018.

- Weintraub W., *Ivan the Terrible as the Gentry's Candidate for the Polish Throne. A Study in Political Mentality*, „Cross Currents. A Yearbook of Central European Culture” 1 (1982), s. 45–54.
- Wood D., *Rethinking the Power of Maps*, New York 2010.
- Zawadzki K., *Gazety ulotne polskie i Polski dotyczące XVI–XVIII wieku. Bibliografia*, t. 1: 1514–1661, Wrocław 1977.
- Zawadzki K., *Gazety ulotne polskie i Polski dotyczące XVI–XVIII wieku. Bibliografia*, t. 3: 1501–1725, Wrocław 1990.

## GRZEGORZ FRAN CZAK

🏠 Università degli Studi di Milano / University of Milan

✉ grzegorz.franczak[at]unimi.it

🆔 <https://orcid.org/0000-0003-3580-0166>

🌐 <http://air.unimi.it/>

Grzegorz Franczak, PhD, Associate Professor at the Department of Foreign Languages and Literatures, University of Milan. Research interest: Old Polish literature, book editing, travel writing, Polish-Italian and Polish-Muscovites relationships, cartography and literature. Author of the study *Vix imitabilis. La Griselda polacca fra letteratura e cultura popolare* (2006), editor of Old Polish books (i.a. P. Palczowski, *Kolęda moskiewska*, 2010; W. Neothelbel, *Acrostichis własnego wyobrażenia kniaża wielkiego moskiewskiego*, 2016), translator of poetry: Latin (i.a. Katullus, *Poezje wszystkie*, 2013), Neo-Latin, and Italian (i.a. G. Leopardi, *Nieskończoność. Wybór pieśni*, 2000 and G. Ungaretti, *Radość katastrof*, 2019).